مۇندەرىجە

ھۆججەتلەر

ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 2001 ـ يىللىق خىزمەت خۇلاسىسى 1

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 2002 ـ يىللىق خىزمەتلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى 10

تارىخ سەھىپىسى

غۇلجا خاتىرىلىرى........................ چوقان ۋەلىخانوف 14

ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ راۋاجى.......
.... ئادىل ئابدۇقادىر 32

گابرىل بونۋالوت خاتىرىلىگەن لوبنورلۇقلارنىڭ تارىخىي داستانى
.... غالىپ بارات ئەرك 43

دىيارىمىزدىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى
.... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 46

ئۇيغۇرلاردىكى نۇردىن تۆرىلىشكە دائىر تۇنجى ئەپسانە.......
.... ئۆمەرجان نۇرى 51

يەر ناملىرى تەتقىقاتى

ئۇرۇمچىدىكى دۆڭكۆۋرۈك ۋە ئەرداۋچىياۋ ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە........................ ئابدۇراۋۇپ ئابدۇللا 52

قاراقاش ناھىيىسىدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى
.... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 54

مەشھۇر ئەسەرلەر

...ى ...... ئىسمائىل مەڭلىك 56

رىۋايەت ....كە بولۇشى ۋە تۇرپان مۇنارى ھەققىدە

ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە .... مۆمىن قادىر60

... ھېكايە .... ئابدۇرېھىم توختى 64

مۇقاۋىدا : مۇقەددەس كائبا تېغى مەنزىرىسى

ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 2001 - يىللىق خىزمەت خۇلاسىسى

2001 - يىلى - يېڭى ئەسىر باشلانغان يىل. ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى ش ئۇ ئار پارتكوم، ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، ئاپتونوم رايوندىكى بارلىق تەزكىرىچىلەرنى يېتەكلەپ، ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل، ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، «ئەمەلىيەتچىل بولۇش، يېڭىلىق يارىتىش، ھەمكارلىشىش، تۆھپە قوشۇش» تىن ئىبارەت تەزكىرىچىلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، پائال ئىلگىرىلەپ تىرىشىپ يول ئېچىپ، ئىجتىھات بىلەن خىزمەت قىلىپ، تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، تۈرلۈك خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى بىرقەدەر ياخشى ئورۇندىدى. بۇنى تۆۋەندىكىچە خۇلاسە قىلىمىز.

1. ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەت

1) سىياسىي نەزەرىيە ئۆگىنىشى ئەستايىدىل ياخشى تۇتۇلدى.

تەزكىرە كومىتېت پارتگۇرۇپپىسى ۋە ئورگان پارتكومى 2001 - يىلى سىياسىي نەزەرىيە ئۆگىنىشىنى بىر چوڭ ئىش قاتارىدا تۇتۇپ، يولداش جياڭ زېمىننىڭ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، بارلىق ئىشچى- خىزمەتچىلەرنى يولداش جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداش توغرىسىدىكى سۆزىنى، «1-ئىيۇل» سۆزىنى ۋە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «پارتىيىنىڭ ئىستىل قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش توغرىسىدىكى قارارى» نى ئۆگىنىشكە، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىشكە، ئېقىم مەسىلىلىرىگە دائىر سىياسىنى ئۆگىنىشكە ئەستايىدىل ئۇيۇشتۇردى. ئۆگىنىش ئارقىلىق بارلىق ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ كوممۇنىزملىق غايە ئېتىقادى تېخىمۇ كۈچەيدى، سىياسىي - نەزەرىيە سەۋىيىسى ۋە سىياسەت سەۋىيىسى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، كەسپىي خىزمەتلەرنىڭ نورمال، تەرتىپلىك قانات يېيىشى كاپالەتلەندۈرۈلدى. 2001 - يىلى يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ تەلىپى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، تەزكىرە كومىتېتى ئورگانىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، يولداش جياڭ زېمىننىڭ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى ئۆگىنىش بىلەن دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىشنى بىرلەشتۈردى، باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى توغرىسىدىكى مۇھىم سۆزىنى ئۆگىنىشنى شىنجاڭنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش بىلەن بىرلەشتۈردى، باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ «1 - ئىيۇل» مۇھىم سۆزىنى ئۆگىنىشنى پارتىيىنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش بىلەن بىرلەشتۈردى. پارتىيە 15 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «قارارى» نى ئۆگىنىشنى پارتىيە ئىستىلى- پاكلىق قۇرۇلۇشى تەربىيىسى بىلەن بىرلەشتۈردى ھەم پىلانى بولۇش، ئورۇنلاشتۇرۇشى بولۇش ھەم تەكشۈرۈپ تۇ-

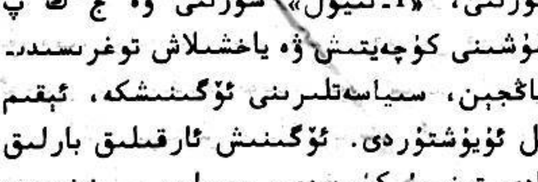

روشنى ئىشقا ئاشۇردى. ئۆگىنىش — پارتگۇرۇپپا مەركىزىي ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى ئۆگىنىش، ئورگاندىكى بارلىق ئىشچى- خىزمەتچىلەر ئۆگىنىش ۋە پارتىيە ياچېيكىسىنى بىرلىك قىلىپ ئۆگىنىشتىن ئىبارەت 3 قاتلامغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى، بۇ بىر يىلدا مەركىزىي ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى 10 قېتىم، بارلىق ئىشچى- خىزمەتچىلەر 20 قېتىم ئۆگىنىش قىلدى.

(1) باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى توغرىسىدىكى سۆزى ئەستايىدىل ئۆگىنىلدى. باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ پارتىيە 15 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5 - ئومۇمىي يىغىنى ئاخىرلاشقاندا شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى توغرىسىدا سۆزلىگەن مۇھىم سۆزىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، كومىتېتىمىز 2001 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 ـ 9 - كۈنىگىچە بارلىق ئىشچى- خىزمەتچىلەرنى قاتناشتۇرۇپ ئىشنى توختىتىپ كۇرس ئاچتى، كۇرسنا جاڭ چۈەن «شىنجاڭدىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ ئېتنولوگىيىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش - يۆتكىلىش ئەھۋالى» دېگەن تېمىدا، ئابلىز ئورخۇن «شىنجاڭدىكى دىنلارنىڭ تەرەققىيات تارىخى» دېگەن تېمىدا، ۋاڭ خاۋ «شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنىڭ تارىخى ۋە هازىرقى ئەھۋالى» دېگەن تېمىدا، ليۇ شىڭ «شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ ئالاقىسى» دېگەن تېمىدا، خۇاڭ جيەنئەن «دۆلەتنىڭ شىنجاڭغا قىلغان ياردىمى ۋە شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزگە قوشقان تۆھپىسى» دېگەن تېمىدا مەخسۇس لېكسىيە سۆزلىدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇ ھەقتە ئەستايىدىل مۇزاكىرە ئېلىپ باردى ۋە تەسىرات يازدى. ئۆگىنىش ئارقىلىق بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر شىنجاڭنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش ۋەزىپىسى ئىنتايىن مۇشكۈل، بىز بايرىقىمىز روشەن هالدا مىللىي بۆلگۈنچىلىكك قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قەتئىي قوغداپ، شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىقى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشىمىز لازىم، دېگەن تونۇشقا كەلدى.

(2) يولداش جياڭ زېمىننىڭ «1 - ئىيۇل» دا قىلغان مۇھىم سۆزى ئەستايىدىل ئۆگىنىلدى. بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەشكىللەپ باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا قىلغان مۇھىم سۆزىنى ئاڭلاشقا ئۇيۇشتۇردۇق. «سۆز» تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئومۇمىيۈزلۈك ئۆگىنىشكە تەشكىللەش ئاساسىدا، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى قاتناشتۇرۇپ بىر ھەپتە ئىش توختىتىپ كۇرس ئاچتۇق، كۇرستا كونسۇلتاتسىيە دوكلاتى سۆزلەنگەن سىنئالغۇ فىلىمى كۆرۈلدى. ھەممەيلەن تەسىرات ماقالىسى يازدى. ئۆگىنىش ئارقىلىق كۆپچىلىك مۇنداق تونۇشقا كەلدى: ماركسىزم نەزەرىيىسى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەيدىغان نەزەرىيۋى خىسلەتكە ئىگە، باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى، پارتىيە ئەزالىرى، بولۇپمۇ پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلار «ئۈچكە ئەھمىيەت بېرىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى ياخشى ئۆگىنىشى ھەم ئىزچىللاشتۇرۇشى، ئۆز ئەمەلىيىتى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇشى كېرەك، جۇڭگو كومپارتىيىسى هاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن، جۇڭگودىكى ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە باشتىن - ئاخىر ۋەكىللىك قىلىشى، جۇڭگودىكى ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئالغا

ئىلگىرىلەش يۆنىلىشىگە باشتىن - ئاخىر ۋەكىللىك قىلىشى، جۇڭگودىكى ئەڭ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە باشتىن - ئاخىر ۋەكىللىك قىلىشى كېرەك. سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان تەزكىرە خىزمىتى جۇڭگودا ئىلغار مەدەنىيەت بەرپا قىلىشقا تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشى كېرەك.

(3) «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش توغرىسىدىكى قارارى» ئەستايىدىل ئۆگىنىلدى. ج ك پ 15 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «قارار»ى تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئاۋۋال پارتگۇرۇپپا مەركىزىي ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىدا ئۆگىنىلدى، ئاندىن كېيىن بارلىق ئىشچى- خىزمەتچىلەر ئۆگىنىشكە ئويۇشتۇرۇلدى. ئۆگىنىش، مۇزاكىرە قىلىش داۋامىدا، پارتىيە ئەزالىرى «قارار»دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «سەككىزدە چىڭ تۇرۇش، سەككىزگە قارشى تۇرۇش»قا سېلىشتۇرۇپ ئۆزلىرىنى تەكشۈردى. 11 - ئايدا ئىدارىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ مەركىزىي ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى 3 كۈن ئىش توختىتىپ ئۆگىنىش ۋە مۇزاكىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، پارتگۇرۇپپا ئەزالىرى قارارغا سېلىشتۇرۇپ ئۆزلىرىنى تەكشۈردى.

2) پارتىيە ئىستىلى- پاكلىق قۇرۇلۇشى تەربىيىسى چىڭ تۇتۇلۇپ، ئۆز ھەقتىكى مەسئۇلىيەت ئېڭى كۈچەيتىلدى.

2001 - يىل 3 - ئايدا كومىتېت پارتگۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، پارتگۇرۇپپا رەھبەرلىك بەنزە ئەزالىرىنىڭ پارتىيە ئىستىلى- پاكلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى مەسئۇلىيىتىنى ئايرىپ چىقىپ، پارتگۇرۇپپا ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرى ئۈستىگە ئالىدىغان ۋەزىپە، مەسئۇلىيەتنى ئايدىڭلاشتۇردى ھەمدە بۇ ھەقتە دوكلات تەييارلاپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا يوللىدى.

4 - ئايدا ئاپتونوم رايوننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، پارتىيە ئىستىلى - پاكلىق قۇرۇلۇشى تەشۋىقات تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلدى.

9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، بارلىق پارتىيە ئەزالىرى، بولۇپمۇ باشقارما دەرىجىلىكتىن يۇقىرى پارتىيىلىك كادىرلار ئارىسىدا «‹سۆز›نى ئۆگىنىش، پارتىيە ئىستىلىنى مۇھاكىمە قىلىش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان پارتىيە ئىستىلى - پاكلىق قۇرۇلۇشى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتىنى قانات يايدۇردۇق.

8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، ۋاڭ لېچۈەن، ئابلەت ئابدۇرېشىت، خۇ جيايەن، جاڭ شيۇمىڭ، جۇ يۈەن قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق «‹سۆز›نى ئۆگىنىش، پارتىيە ئىستىلىنى مۇھاكىمە قىلىش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش» سۆھبەت يىغىنىدا قىلغان سۆزىنى ئۆگەندۇق. تەربىيە ئېيى مەزگىلىدە، بارلىق ئىشچى- خىزمەتچى بىر ھەپتە ئىشتىن توختاپ، يولداش جياڭ زېمىننىڭ 1 - ئىيۇلدا قىلغان مۇھىم سۆزىنى ئۆگەندى. باشقارما دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار مەركەز ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ رەھبىرىي كادىرلارنىڭ پاك - ئىنتىزامچان بولۇشى توغرىسىدىكى ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىنى چوڭقۇر ئۆگەندى ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، «ئۈچكە ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسى يولغا قويۇلغاندىن

بۇيانقى پارتىيە ئىستىلى- پاكلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى ئەھۋالىنى سىلىشتۇرۇپ تەكشۈردى.
سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشتە كۆپچىلىك بىردەك، ھازىر بىزدە قائىدىگە خىلاپ قىلمىشلار كۆرۈل-
مىدى، بۇ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ كۆرۈلمەيدۇ دېگەنلىك ئەمەس، بىز چوقۇم ئۆگىنىشنى كۈچەيتىشى-
مىز، پارتىيە ئىستىلى-پاكلىق قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش مەسئۇلىيەت ئېڭىمىزنى كۈچەيتىشى-
مىز، پارتىيە ئىستىلى - پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى كۈرەشنى كۈچەيتىشنىڭ
ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكى، جاپالىقلىقى ۋە مۇرەككەپلىكلىكىنى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ھايات - ماماتىغا
مۇناسىۋەتلىك سىياسىي يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ تونۇپ، ئۆزىمىزدىن، ھازىردىن باشلاپ، چىرىكلە-
شىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش مۇداپىئە سېپىنى ئىدىيە جەھەتتىن قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم، دېگەن
تونۇشقا كەلدى.

12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن،
پارتگۇرۇپپا پارتىيە ئىستىلى- پاكلىق قۇرۇلۇشىدىكى مەسئۇلىيەتنى ئايرىش ئەھۋالىنى تەكشۈر-
دى، تەكشۈرۈشتە ھېچقانداق مەسىلە بايقالمىدى، ئىدارىنىڭ پارتىيە ئىستىلى - پاكلىق قۇرۇلۇ-
شىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ياخشى بولدى.

3) ئورگان ئىستىلى قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى.

پارتگۇرۇپپا ۋە ئورگان پارتكومى ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالىنى قەرەللىك
مۇھاكىمە ۋە تەھلىل قىلىپ، سىردىشىش پائالىيىتىنى نىشانلىق قانات يايدۇردى. كومىتېت
رەھبەرلىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىلەن دائىم سىردىشىپ، پىكىر ئالماشتۇرۇپ، ئۇلارنى
تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشەندى. يولداش سۈي شۈجيې ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغاندىن
كېيىن، تۈنجى ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىغىنىدا ئورگاندا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى كۆزدە
تۇتۇپ، توغرا كەيپىياتنى تۇرغۇزۇپ، خىزمەتتىكى ئۆزمەيلىمچىلىكنى تۈگىتىپ، ھەممە ئىشتا
قائىدە- تۈزۈم بويىچە ئىش بېجىرىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كېيىنكى يېرىم يىلدا، بىز
ئورگاننىڭ ئەسلىدىكى قائىدە - تۈزۈملىرىنى رەتلەپ، بەزىلىرىنى ئۆزگەرتىپ ۋە تولۇقلاپ
چىقتۇق، ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ دەم ئېلىشنى باشقۇرۇش چارىسى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر-
نىڭ تۇغقان يوقلاشنى باشقۇرۇش چارىسىنى تۈزۈپ چىقتۇق. بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەر-
نىڭ ئىنتىزامدىكى چېچىلاڭغۇلۇق ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، يوقلىما تۈزۈمىنى چىڭىتتۇق.
ئورگان ئىستىلىدا مۇئەييەن ياخشىلىنىش بولدى. ئورگاندىكى كادىر، ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ
ئادەم كۈتۈۋېلىشى جەھەتتىمۇ ئىلگىرىلەش بولدى. ۋىلايەت، ناھىيە ۋە نازارەت، ئىدارىلەرنىڭ
تارىخ- تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلار بىزنىڭ ئورگاننى ئىشىكىدىن كىرىش ئوڭاي، خادىملە-
رى ئىللىق چىراي، ئىش بېجىرىش قولاي، دەپ ئىنكاس قىلىشتى.

4) ئورگان پارتىيە قۇرۇلۇشى خىزمىتىدە يېڭى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

ئورگان پارتكومى ئورگاننىڭ سىياسىي تەربىيىسىنى ئەستايىدىل ياخشى تەشكىللەش بىلەن
بىر ۋاقىتتا، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىنى پۇختا، ئۈنۈملۈك تۇتتى. «ئىلغار- مۇنەۋۋەر
بولۇش» پائالىيىتىنى داۋاملىق قانات يايدۇرۇپ، تەشكىلنى تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتى ۋە
پارتىيىگە كىرىشنى تەلەپ قىلغان ئاكتىپلارنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلە-

دى. پارتىيە ياچېيكىلىرى تەربىيىلەيدىغان ئادەملەرنى پائال تاللىدى ۋە تەڭشىدى، پارتىيە ئەزالىرى سىردىشىش پائالىيىتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ئىدىيىۋى خىزمەتنى سەۋرچانلىق ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلىدى. 2001 - يىلى 2 ئادەم پارتىيىگە قوبۇل قىلىنىپ، يېڭى قان كۆپەيدى. بىر ئادەم پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسى سۇندى ھەمدە ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار خىزمەت كومىتېتى ئۇيۇشتۇرغان پارتىيىگە كىرىدىغان ئاكتىپلارنى تەربىيىلەش كۇرسىغا قاتناشتى. يىل ئاخىرىغىچە ئورگاندا 5 پارتىيە ياچېيكىسى تەسىس قىلىندى، پارتىيە ئەزاسى 39 غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە دەم ئېلىشتىكى ۋە پېنسىيىگە چىققان پارتىيە ئەزاسى 13. كۆپ ساندىكى پارتىيە ئەزالىرى خىزمەت، ئۆگىنىشتە ئاۋانگارتلىق، نەمۇنىلىك رولىنى ۋە كەسپىي تايانچلىق رولىنى خېلى ياخشى جارى قىلدۇردى، پۈتكۈل ئورگاننىڭ پارتىيە قۇرۇلۇشىدا ساغلام تەرەققىي قىلىش ھالىتى بارلىققا كەلدى. يىل ئاخىرىدا ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسىدىن بىرى، مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسىدىن 5 ى، مۇنەۋۋەر پارتىيە ئىشلىرى خىزمەتچىسىدىن بىرى باھالاپ چىقىلدى. پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقى ھارپىسىدا، يىلنامە تەھرىراتى - ئۇچۇر باشقارمىسى پارتىيە ياچېيكىسى ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار خىزمەت كومىتېتى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى.

2001 - يىلى ئورگان پارتكومى پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى تەبرىكلەشنى ئاساسىي تېما قىلىپ خىلمۇ خىل تەلىم - تەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. پارتىيە ئەزالىرىنى قىيىنچىلىقى بار كارخانىلارغا بېرىپ تەشكىلىي تورمۇش ئۆتكۈزۈشكە، قىيىنچىلىقى بار كارخانىلاردىكى قىيىنچىلىقى ئېغىر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى يوقلاشقا ھەم ئۇلارغا پۇل ئىئانە قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى؛ «پارتىيە قەلبىمدە» دېگەن تېمىدا نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى، بىر ئادەم ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار خىزمەت كومىتېتى ئۇيۇشتۇرغان مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلدى؛ يېڭى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ قەسەم بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى؛ «1 - ئىيۇل» نى تەبرىكلەش سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، پارتىيىنىڭ پارلاق مۇساپىسى ئەسلەپ ئۆتۈلدى، پارتىيىنىڭ ئۇلۇغ نەتىجىلىرى مەدھىيىلەندى، ئۇ ئارقىلىق بارلىق پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىگە ئېرىشتى.

5) مەدەنىي ئورگان بەرپا قىلىش خىزمىتىدە يېڭى بۆسۈش بولدى.

2001 - يىلى تەزكىرە كومىتېتى «مەدەنىي ئورگان بەرپا قىلىش» پائالىيىتىدە، ئورگان ئىستىلىنى ئۆزگەرتىش ۋە كەسپىي ئەخلاقنى كۈچەيتىشنى يادرو قىلىپ، «خەلقنىڭ چاكىرى بولۇش، مەدەنىي ئورگان بەرپا قىلىش» نى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ، تۈرلۈك پائالىيەتلەرنى پائال تەشكىللىدى. بىرىنچىدىن، رەھبەرلىك ئەھمىيەت بەردى، تۈزۈملەر مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. پارتگۇرۇپپا شۇجىسى بىرىنچى مەسئۇل كىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولدى، پارتگۇرۇپپىدىكى تەشۋىقات خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان رەھبەر مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولدى، تۈرلۈك بەلگىلىمىلەر تۈزۈپ چىقىلدى. 2001 - يىلى «مەدەنىي باشقارما بەرپا قىلىشتا يولغا قويۇلىدىغان چارە» تولۇقلاپ تۈزۈپ چىقىلىپ، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش

خىزمىتى يەنىمۇ تۈزۈملەشتۈرۈلدى. پارتگۇرۇپپا يىغىنى ۋە مۇدىرلار ئىش بېجىرىش يىغىنىدا يەنە مەدەنىي ئورگان بەرپا قىلىش خىزمىتى كۆپ قېتىم مۇزاكىرە قىلىندى. ئىككىنچىدىن، مەدەنىيلىك مەكتىپى قۇرۇلدى. مۇئاۋىن مۇدىر رېن مىڭجى مۇدىر بولدى. بۇ مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن «كەسپىي ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەرىكەت ئۆلچىمى» توغرىسىدا 6 قېتىم دەرس ئۆتۈلدى ھەم ئىمتىھان ئېلىندى. ئۈچىنچىدىن، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش پائالىيىتى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ تەلىپى بويىچە تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلدى. ئۇنىۋېرسال تۈزەش پۇختا، ئۈنۈملۈك بولدى، جەمئىيەت ئامانلىقىغا ياتىدىغان تۈرلۈك ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى توسۇلدى. ئورگان مۇھىتى، قىياپىتى ياخشىلىنىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ خىزمەت ۋە تۇرمۇشىغا ياخشى شارائىت يارىتىپ بېرىلدى. ساغلاملىق تەربىيىسى يىل بويى چىڭ تۇتۇلدى، تۈرلۈك مەدەنىيەت، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بەدەن ساپاسى كۈچەيتىلدى. پىلانلىق تۇغۇت بويىچە نىشانلىق باشقۇرۇشنىڭ تۈرلۈك بەلگىلىمىلىرى تولۇق ئورۇندالدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈپ، بىر قىسىم ئەمەلىي ئىشلار قىلىپ بېرىلدى. 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار خىزمەت كومىتېتى تەشكىللىگەن تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن ئۆتتى، ئۇلار: رەھبەرلىك كۆڭۈل بۆلگەن، تەدبىر كۈچلۈك، ئۈنۈم كۆرۈنەرلىك بولغان، دەپ باھا بەردى. 12 - ئاينىڭ ئاخىرى ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار خىزمەت كومىتېتى ئىدارىمىزنى مەدەنىي ئورگان قىلىپ تەستىقلىدى.

2. كەسپىي خىزمەت

2001 - يىلى كومىتېتىمىز ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىغان ئاساستا، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ نەشر قىلىنىش سۈرئىتىنى تېزلەتتى، يېتەكچىلىك قىلىش سالمىقىنى كۈچەيتتى، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە يېڭى ئىلگىرىلەش بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، خوتەن، ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي، سانجى، ئاقسۇ قاتارلىق ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ رەھبەرلىرى ئاپتونوم رايونلۇق يىغىنىنىڭ روھىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى ئاڭلاپ، تەزكىرە تۈزۈش سۈرئەت ئەھۋالىنى مۇزاكىرە قىلىپ، پىلان تۈزدى، بەزى ۋىلايەت، ئوبلاستلار تەزكىرە خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، مەسئۇلىيەتنامە ئىمزالاپ، تەزكىرە خىزمىتىنى ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىش يولىغا سالدى، ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ تەزكىرە خىزمىتىنىڭ تەرەققىيات زاپاس كۈچى تولۇقلاندى. بىر قىسىم نازارەت، ئىدارىلەرمۇ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى پائال ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، بۇندىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇردى.

2001 - يىلى 13 توم تەزكىرە كىتابى رەسمىي نەشر قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» كەسپلەر تەزكىرىسى 6 توم، يەنى «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. ئەدلىيە مەمۇرىيىتى تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. ماشىنىسازلىق - ئېلېكترون سانائىتى تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. مېۋە - چېۋە تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ

ئومۇمىي تەزكىرىسى. ئىجتىمائىي پەنلەر تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. كوممۇنىستىك پارتىيە تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. خەلق ئاۋىئاتسىيىسى تەزكىرىسى»؛ ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسى 5 توم، يەنى «نىلقا ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «پىچان ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «ئالتاي شەھىرى تەزكىرىسى»، «فۇكاڭ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى تەزكىرىسى» نەشر قىلىندى؛ «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، «ئاقچى ناھىيىسى تەزكىرىسى» (قىرغىزچە) تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىندى. 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭنىڭ بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە 46 توم «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» كەسپلەر تەزكىرىسى نەشر قىلىنىپ، پىلاننىڭ 53.5%ى ئورۇندالدى؛ 59 توم ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىسى نەشر قىلىنىپ، پىلاننىڭ 54.6%ى ئورۇندالدى (108 توم بويىچە ھېسابلاندى، قاراماي، ئەنسەن كان رايونى، دۇڭسەن رايونى بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشكە قاتناشتۇرۇلمايدۇ).

«شىنجاڭ يىلنامىسى» (2001) نىڭ خەنزۇچىسى 2001 - يىل 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى، ئۇيغۇرچىسىمۇ يىل ئاخىرىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

تەھرىرلەش، تەكشۈرۈپ بېكىتىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان تەزكىرىلەردىن «قەشقەر شەھىرى تەزكىرىسى»، «تۇدۇڭخابا رايونى تەزكىرىسى»، «يېڭىشەھەر رايونى تەزكىرىسى»، «چاغانتوقاي ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «تولى ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «غۇلجا شەھىرى تەزكىرىسى»، «موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «جىمسار ناھىيىسى تەزكىرىسى» بار؛ «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. كادىرلار ئىشلىرى تەزكىرىسى» تۈزۈلۈۋاتىدۇ، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. چوڭ ئىشلار»، «شەخسلەر تەزكىرىسى» (1 - توم)، «تەشكىلىي تۈزۈلۈش تەزكىرىسى» ئاساسەن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن، خىراجەت ئەمەلىيلەشمىگەچكە نەشر قىلىنمىدى.

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچىسى ۋە ئۇيغۇرچىسى 4 ساندىن نەشر قىلىندى. «تەزكىرىچىلىك ئۇچۇرى»دىن بىر يىلدا 40 سان تۈزۈپ تارقىتىلىپ، شىنجاڭنىڭ تەزكىرە تۈزۈش ئەھۋالى تەشۋىق قىلىندى، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇلدى.

كومىتېتىمىز يۇقىرىقى ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىغاندىن سىرت، مۇناسىۋەتلىك باشقارمىلار «قاراماي يىلنامىسى»، «تارىم نېفىتلىكى يىلنامىسى»، «تۇرپان - قۇمۇل نېفىتلىكى يىلنامىسى»، «شىنجاڭ كارخانا يىلنامىسى»، «بايىنغولىن يىلنامىسى»، «قەشقەر يىلنامىسى»، «بۇرۇلتوقاي يىلنامىسى» ۋە «قۇراللىق ساقچى قىسىم شىنجاڭ باش ئەترىتى تەزكىرىسى»، «تۇرپان ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى تەزكىرىسى»، «ئالتاي ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى تەزكىرىسى»، «قاراماي ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى تەزكىرىسى»، «شىخەنزە قىزىلتاغ ئېغىزى ئېلېكتر ئىستانسىسى تەزكىرىسى» قاتارلىق تەزكىرە كىتابلىرى ۋە يىلنامىلەرنى تەھرىرلەش، تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە قاتناشتى.

3. ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش

تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىنى تېزلىتىش، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرى كەسپىي باشقارمىلاردىكى يولداشلار بىلەن

ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيە رەھبەرلىرى ۋە كومىتېت، ئىشخانا، نازارەت، ئىدارە رەھبەرلىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلىپ، ھەل قىلدى. كومىتېت رەھبەرلىرى باشقارمىلاردىكى يولداشلار بىلەن ئاشلىق ئىدارىسى، ئاۋئاتسىيە ئىدارىسى، دۆلەت زېمىن - بايلىق نازارىتى ۋە سانجى شەھىرى، مورى ناھىيىسى، بورتالا ئوبلاستى ھەمدە ئارشاڭ ناھىيىسى، ئىلى ئوبلاستى ۋە غۇلجا شەھىرى، موڭغۇلكۈرە ، تېكەس ناھىيىلىرى، ئالتاي ۋىلايىتى، چىڭگىل، كۆكتوقاي، قابا، جېمىنەي، بۇرچىن ناھىيىلىرى، ئاقسۇ ۋىلايىتى ۋە ئاۋات ناھىيىسى، قىزىلسۇ ئوبلاستى ۋە ئاقتۇ ناھىيىسى، قەشقەر ۋىلايىتى، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى، پەيزاۋات، يوپۇغا، يەكەن، قاغىلىق، يېڭىسار ناھىيىلىرى ۋە خوتەن ۋىلايىتى، قاراماي شەھىرى، ئۈرۈمچى ناھىيىسى، ئۈرۈمچى شەھىرى شىمىگو رايونى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈرۈپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنىڭ نورمال قانات يايدۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى.

ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نىڭ قىسمەن باش مۇھەررىر، مۇدىرلىرى سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» ئىچىدىكى كەسپلەر تەزكىرىلىرىنى نەشر قىلىش بويىچە 2001 - يىللىق ۋەزىپىلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ھەرقايسى كەسپلەر تەزكىرىلىرىنىڭ بۇ يىللىق نەشر قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

«يېڭىشەھەر رايونى تەزكىرىسى» ، «ئارشاڭ ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «قابا ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «بۇرچىن ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، « قىزىلسۇ ئوبلاستى تەزكىرىسى» ، «چىڭگىل ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «كۆكتوقاي ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «ئالتاي ۋىلايىتى تەزكىرىسى» ، «ئىلى ئوبلاستى تەزكىرىسى» نىڭ ئورىگىنالى تەكشۈرۈپ باھالاندى.

4. ئارقا سەپ كاپالىتى خىزمىتى

2001 - يىلى ئىشخانىدىكى يولداشلار ئىش ئورنىنى سۆيۈپ، كەسپنى قەدىرلەش روھىنى تۇرغۇزۇپ، ئۆز خىزمىتىنى ئاساس قىلىپ، مۇلازىمەت ئېڭىنى تىكلەپ، ئىش بېجىرىش ئۈنۈمى، خىزمەت سۈپىتىنى تىرىشىپ ئۆستۈردى، كادىرلار، مائاش، ئۇنۋان باھالاش - تەكلىپ قىلىش، مالىيە باشقۇرۇش، پىلانلىق تۇغۇت، پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى جەھەتلەردە نۇرغۇن پۇختا خىزمەت ئىشلىدى، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈردى. يىل بېشىدا «بەخت» يولى ئائىلىلىكلەر قورۇسىنىڭ كارىدورلىرىنى ئاقارتىپ، ئۆگزىسىنى پۇختىلىدى ، 2 - قېتىملىق سۇ بىلەن تەمىنلەش ئۈسكۈنىلىرىنى ئورنىتىپ، سۇ بىلەن تەمىنلەش يېتەرلىك بولماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. 9 - ئايدا «بەخت» يولى ئائىلىلىكلەر قورۇسىنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش تۇرۇبا تورىنى يېڭىلىدى. مۇشۇ يىلى «يىكەن كۆل» يولى ئائىلىلىكلەر قورۇسىغا رىشاتكا ۋە تۆمۈر دەرۋازا ئورنىتىلدى.

ساقلىنىۋاتقان ئاساسلىق مەسىلىلەر

1) تەزكىرە كىتابلىرىنى چىقىرىشقا كېتىدىغان خىراجەت قىس، تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتى

ئاستا بولماقتا. 2005 ـ يىلىغىچە مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىش ۋەزىپىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداشتا بېسىم ناھايىتى ئېغىر. بولۇپمۇ «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نىڭ ھەرقايسى كەسپلەر تەزكىرىلىرىنى نەشر قىلىشتا بېسىم تېخىمۇ ئېغىر بولماقتا. تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

2) مەدەنىي ئورگان بەرپا قىلىش پائالىيىتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى يۇقىرى بولمىدى، ئورگاننىڭ ئىستىل قۇرۇلۇشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ.

3) يىل بېشىدىكى پىلان تولۇق ئەمەلىيلەشمەي قالدى. مەسىلەن: جەنۇبىي شىنجاڭ بۆلىكى يىغىنى ئېچىش، كۇرس ئېچىش، كىتاب چىقىرىش پىلانى، قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى، كەسپىي ئۆگىنىش قاتارلىق يىل بېشىدىكى پىلانلار تېخى تولۇق ئەمەلىيلەشمىدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى

2002 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 2002 - يىللىق خىزمەتلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى

2002 - يىل - پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىز تارىخىدىكى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە يىل بولىدۇ، پارتىيىمىز 16 - قۇرۇلتاي ئاچىدۇ، دۆلەت غەربىنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىسىگە ۋە ئىچكى ئېھتىياجنى كېڭەيتىشكە دائىر تۈرلۈك سىياسەت، تەدبىرلەرنى داۋاملىق ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇلار شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىنى شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ تەزكىرە خىزمىتىنى پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىز پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىپ، تىرىشىپ خىزمەت ئىشلەپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە خىزمىتىدە تىرىشىپ يېڭى ۋەزىيەت يارىتىمىز.

1. ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەت كۈچەيتىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ساپاسى تىرىشىپ ئۆستۈرۈلىدۇ

1) سىياسىي تەربىيە.

(1) باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى داۋاملىق چوڭقۇر ئۆگىنىلىدۇ، «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش توغرىسىدىكى قارارى»، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى ۋە ئېقىم مەسىلىلىرىگە دائىر سىياسەتلەر ئۆگىنىلىدۇ. بۇ يىل 1 - پەسىلدە ئىدارىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئورگان پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاشقا دائىر كونكرېت تەدبىرلەر تۈزۈلۈپ، «قارار»نىڭ روھى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلىدۇ.

(2) پارتىيە 16 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھى ئەستايىدىل ئۆگىنىلىدۇ ھەمدە ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلىدۇ.

(3) پارتىيىنىڭ سىياسىي ئىنتىزام تەربىيىسى كۈچەيتىلىدۇ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى قەتئىي قوغدىلىدۇ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇلىدۇ.

سىياسىي ئۆگىنىش ئۈچ قاتلام بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بىر يىلدا پارتگورۇپپىنىڭ مەركىزىي ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى 12 قېتىم، ئىشچى - خىزمەتچىلەر 12 قېتىم، پارتىيە ياچېيكىسى تەشكىلاتلىرى 6 قېتىم ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

2) پاك - دىيانەتلىك بولۇش ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى كۈچەيتىلىدۇ.

(1) پارتىيە ئىستىلى، پاكلىق قۇرۇلۇشى تەربىيىسى كۈچەيتىلىدۇ. پارتگورۇپپا ۋە باشقارما دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار يۇقىرىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىپ، ئىدىيىۋى تونۇشىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، ئىدىيە جەھەتتە چىرىكلىشىشنى رەت قىلىپ، ئۆزگىرىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان مۇستەھكەم مۇداپىئە لىنىيىسى بەرپا

قىلىشى كېرەك.

(2) 4 - قېتىملىق پارتىيە ئىستىلى - پاكلىق قۇرۇلۇشى تەربىيىسى ئېيىدا تۇرلۇك پائالىيەتلەر ئەستايىدىل قانات يايدۇرۇلىدۇ.

(3) پارتىيە ئىستىلى - پاكلىق قۇرۇلۇشىغا دائىر تۇرلۇك بەلگىلىمىلەر ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۇرۇلىدۇ.

3) ئورگاننىڭ پارتىيە قۇرۇلۇشى خىزمىتى كۇچەيتىلىدۇ.

ئاساس خىزمەتلەر چىڭ تۇتۇلۇپ، ئورگان پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى كۇچەيتىلىدۇ. «ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى ۋە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بولۇش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، پارتىيە ياچېيكىلىرىنىڭ جەڭگىۋار قورغانلىق رولى بىلەن پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئاۋانگارتلىق، ئەمۇنىلىك رولى جارى قىلدۇرۇلىدۇ. ئورگان پارتكومىنىڭ نۆۋەت ئالمىشىش خىزمىتى ۋە ياچېيكىلارنى ئۆزگەرتىپ سايلاش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىدۇ.

4) ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار خىزمەت كومىتېتى بەرگەن «مەدەنىي ئورگان» دېگەن نام داۋاملىق ساقلاپ قېلىنىدۇ.

2001 - يىلى ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار خىزمەت كومىتېتى ئورگىنىمىزغا «مەدەنىي ئورگان» دەپ نام بەردى. 2002 - يىلى مەدەنىيلىك بەرپا قىلىش پائالىيىتى داۋاملىق قانات يايدۇرۇلىدۇ، ئورگان ئىستىلى قۇرۇلۇشى كۇچەيتىلىپ، توغرا كەيپىيات بەرپا قىلىنىدۇ، ناتوغرا ئىستىللار تۇزىتىلىدۇ، مەدەنىي سۆزلەش، كىشىلەرگە ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ئاساسىي قاتلام ئۇچۇن مۇلازىمەت قىلىش ئېڭى كۇچەيتىلىدۇ. قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى كۇچەيتىلىدۇ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش ۋە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىدۇ. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار ۋە پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى پائال ياخشى ئىشلىنىدۇ.

2. تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىش سۇرئىتى تېزلىتىلىدۇ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىدۇ.

ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىدا 2005 - يىلغىچە مۇشۇ نۆۋەتلىك خەنزۇچە تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىش ۋەزىپىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداش ئوتتۇرىغا قويۇلدى، بىز تۈرلۈك تەزكىرە تۈزۈش خىزمەتلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، ۋەزىپىنى تاماملاشقا كاپالەتلىك قىلىشىمىز كېرەك.

1) 2002 - يىلى «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دىن 9نى نەشر قىلىش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىش پىلانلاندى، ئۇلار: «كادىرلار ئىشلىرى تەزكىرىسى»، «ئۆلچەملەشتۈرۈش - ئۆلچەم تەزكىرىسى»، «مەدەنىيەت ئىشلىرى تەزكىرىسى»، «يېزا - بازار كارخانىلىرى تەزكىرىسى»، «جامائەت خەۋپسىزلىكى تەزكىرىسى»، «نەشرىياتچىلىق تەزكىرىسى»، «تەنتەربىيە تەزكىرىسى»، «سىياسىي ئىشلار تەزكىرىسى»، «ئورمانچىلىق تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت.

ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيە تەزكىرىسىدىن 9ى نەشرگە تەييارلاندى، ئۇلار: «تۇرپان

شەھىرى تەزكىرىسى» ، «قەشقەر شەھىرى تەزكىرىسى» ، «جىمسار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «تۇدۇنخابا رايونى تەزكىرىسى» ، «يېڭىشەھەر رايونى تەزكىرىسى» ، «موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «غۇلجا شەھىرى تەزكىرىسى» ، «تولى ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «بۇرۇلتوقاي ناھىيىسى تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت.

8 توم تەزكىرە كىتابىنى، يەنى: «چاغانتوقاي ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «بۇرچىن ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «قابا ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «چىڭگىل ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «يېڭىسار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى» ، «ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى» ، «ئارشاڭ ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تەھرىرلەش - تەكشۈرۈش خىزمىتى تىرىشىپ تاماملىنىدۇ، ئاز سانلىق مىللەت تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش پىلانلانغان تەزكىرە كىتابى 2، ئۇلار: «تارباغاتاي ۋىلايىتى تەزكىرىسى» (قازاقچە) ، «ئاشلىق تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە) .

2) «شىنجاڭ يىلنامىسى» نى نەشر قىلىپ تارقىتىش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىدۇ. «شىنجاڭ يىلنامىسى» (خەنزۇچە) 2002 - يىل 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا نەشردىن چىقىدۇ، يىلنامە ئىسلاھ قىلىنىپ ۋە يېڭىلىق يارىتىلىپ، يىلنامىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇسلۇبى نامايان قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ يىلنامىسى» يىل ئاخىرىدىن بۇرۇن نەشردىن چىقىرىلىدۇ. يىلنامىنى تارقىتىش خىزمىتى تىرىشىپ ياخشى ئىشلىنىپ، تېخىمۇ كۆپ ئوقۇرمەنلەر يىلنامىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ.

3) ئىلمىي جەمئىيەت خىزمىتى ۋە نەزەرىيە تەتقىقات خىزمىتى كۈچەيتىلىدۇ. تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى بويىچە تەتقىقات خىزمىتى پائال قانات يايدۇرۇلىدۇ، ئىلمىي جەمئىيەت ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى داۋاملىق ياخشى چىقىرىدۇ ھەمدە تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىش كەيپىياتىنى تىرىشىپ يارىتىپ، ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇنى تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسىگە دائىر يۇقىرى سۈپەتلىك ماقالىلەرنى يېتىشتۈرىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىدىغان بۆشۈككە ئايلاندۇرىدۇ. ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيەتلىرىنى پائال قانات يايدۇرىدۇ. مۇشۇ بىر يىلدا 1 ـ 2 قېتىم ئىلمىي دوكلات پائالىيىتىنى قانات يايدۇرىدۇ. 2002 - يىلى ئىلمىي جەمئىيەت ئالاقە ئەۋەتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق بارلىق كېڭەش ئەزالىرىغا ئىلمىي جەمئىيەت رەھبەرلىرىنى سايلاتقۇزىدۇ.

4) تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشنىڭ تۈرلۈك تەييارلىق خىزمەتلىرى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلىنىدۇ. تەزكىرە كومىتېتى «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش لايىھىسى توغرىسىدا ھەرقايسى تەرەپلەردىن داۋاملىق پىكىر ئېلىپ، لايىھىنى بالدۇرراق بېسىپ تارقىتىپ يولغا قويۇشنى قولغا كەلتۈرىدۇ. تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشكە دائىر نەزەرىيە تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرۇپ، بۇ ئىش ئۈچۈن نەزەرىيە جەھەتتىن ياخشى تەييارلىق كۆرىدۇ. تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغان ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەر ئىچىدىكى ئىقتىسادىي شارائىتى ياخشىلىرى يىلنامە تۈزۈپ نەشر قىلسا بولىدۇ؛ شارائىتى يار بەرمەيدىغان جايلارمۇ ماتېرىيال توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، توپلانغان ماتېرىياللارنى

تۈرگە ئايرىپ رەتلەپ، ئىچكى ماتېرىيال قىلىپ بېسىپ، كېيىنكى نۆۋەتلىك تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش ئۈچۈن ماتېرىيال تەييارلاش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى لازىم.

5) تەزكىرە كىتابلىرىنى ئوقۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش پائالىيىتى داۋاملىق قانات يايدۇرۇلىدۇ. جايلار ۋە ئورۇنلار تەزكىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئۇسۇلى ۋە يوللىرى ئۈستىدە پائال ئىزدىنىپ، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى يولغا قويۇش داۋامىدىكى رولىنى ئۈزلۈكسىز جارى قىلدۇرۇشى كېرەك. غەربنى كەڭ ئېچىش، جۇڭگونىڭ WTO غا كىرگەنلىكىدەك پايدىلىق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىقى ئۈچۈن ياخشى مۇلازىمەت قىلىشى كېرەك.

6) تەدبىر قوللىنىپ، تۈرلۈك خىزمەت ۋەزىپىلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

(1) بىر قېتىم تەزكىرە خىزمىتى يىغىنى ئېچىلىپ، مەملىكەتلىك 3 ـ قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلۈپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتى ئاستا ۋىلايەت ۋە نازارەت، ئىدارىلەرنىڭ تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىنىڭ ئاپتونوم رايوننىڭ تەزكىرە تۈزۈش قەدىمىگە ئىمكانقەدەر تېز يېتىشىۋېلىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

(2) ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتى (مەسئۇل مۇئاۋىن رەئىس) نىڭ رىياسەتچىلىكىدە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نى تېخى نەشردىن چىقارمىغان مۇناسىۋەتلىك نازارەت، ئىدارىلەرنىڭ بۇ خىزمەتكە مەسئۇل رەھبەرلىرىنى قاتناشتۇرۇپ، سۆھبەت يىغىنى ئېچىشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

(3) تەزكىرە خىزمىتىدىكى چوڭ ـ چوڭ مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ، ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىر قېتىم ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي ئەزالار يىغىنى ئېچىشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

(4) ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىس ئابلەت ئابدۇرېشىت تەستىقلاپ بەرگەن نامرات رايونلارنىڭ تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىش ئۈچۈن ھەر يىلى ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان 500 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ياردەم خىراجىتىنى ئاپتونوم رايون مالىيىسىنىڭ ئىمكانقەدەر تېز ئەمەلىيلەشتۈرۈپ بېرىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

(5) ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى بۇ يىل يېڭىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىلىرىنىڭ مۇدىرلىرى ۋە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ باش مۇھەررىرلىرىنى تەربىيىلەش بويىچە بىر قارار كۇرس ئېچىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي، كەسپىي ساپاسىنى ئۆستۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە شارائىتى بار ئورۇنلار ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەتلىك تەربىيىلەش كۇرسلىرىغا قاتناشتۇرسا بولىدۇ.

(6) ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، يېتەكچىلىك قىلىش سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، ئاپتونوم رايوننىڭ تەزكىرە خىزمىتىنى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈشنى پائال ئىلگىرى سۈرىمىز.

7. ئاپتونوم رايوننىڭ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئىش بېجىرىشنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش مەسىلىسىنى ئىمكانقەدەر تېز ھەل قىلىپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

غۇلجا خاتىرىلىرى

(1856 ـ يىلىدىكى غۇلجىغا قىلغان سەپىرىمدىن خاتىرە)

چوقان ۋەلىخانوف (روسىيە)

1856 ـ يىلى 1 ـ ئاۋغۇست

جۇڭگونىڭ بوروخوجىر چېگرا قاراۋۇلخانىسى ـ
مەلۇم بىر ئىش سەۋەبىدىن جۇڭگو تەرەپكە ئۆتۈشكە
توغرا كەلدى. قاپال شەھىرىدىن يولغا چىقىپ تاتارى ـ
نوفنىڭ ئۆيىدە ھەمراھلىرىمنى كۈتۈۋاتقىنىمغا بۈ ـ
گۈن ئالتە كۈن بولدى. پۈتكۈل ئالاتاۋ ۋادىسىدىكى
داۋانلار ئىچىدە سانتاس داۋىنىدىن قالسىلا بىز ئۆتە ـ
دىغان مۇشۇ ئۈيگىبىنتاس (تاش دۆۋىسى دېگەنلىك)
داۋىنى ئۆتۈش بىر ئاز قولايراق داۋان ھېسابلىنىدۇ.
ئۇنىڭ نامى سان ـ ساناقسىز قازاق قەبرىلىرىگە ئوخ ـ
شاپ قالىدىغان بىر كىچىك قورغاننىڭ نامىدىن كې ـ
لىپ چىققان. بۇ يەرلەردە ئۇنداق قورغانلارنىڭ سانى
مىڭدىن ئاشىدۇ، ئەمما بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۈيگىبىنتاس
ئەڭ داڭلىق بولغاچقا، پۈتۈن بىر ۋادا بىلەن قوشۇ ـ
لۇپ، بۇ داۋاننىڭ نامى ئاشۇ قورغاننىڭ نامى بىلەن
ئاتىلىپ قالغان. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، بۇ قور ـ
غاننى جوڭغار خانلىقىنىڭ قۇنتەيجىلىرىدىن بىرى
بولغان سىرە باتۇر بىنا قىلدۇرغانمىش.

1852 ـ يىلى پولكوۋنىك كوۋالېۋسكي باشچىلى ـ
قىدىكى زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان بىر توپ كا ـ
زاك ئەسكىرى مۇشۇ ئۈيگىبىنتاس داۋىنىدىن ئۆتكەن.
بىز قوسمۇرىن قەلئەسىدىن ئۆتۈپ بىر ئېدىرلىققا
چىقىپ قالدۇق. بۇ ئالاتاۋ تاغلىرىنىڭ ئاخىرقى ئې ـ
دىرلىقلىرى بولۇپ، ئەمدى ماڭساق ئىلى تەۋەسىگە
ئۆتۈپ كېتەتتۇق. ئېدىرلىق تۈگىشى بىلەنلا كەڭ
تۈزلەڭلىككە چىقىپ قالدۇق. ئالدى تەرىپىمىزدە بىر
توپ دەرەخ، دەرەخ ئەتراپىدا ئوتلاپ يۈرگەن ئاتلارنى
كۆردۇق. بىز كۆرگەن ئاشۇ دەرەخنىڭ تۈۋىگە جۇڭ ـ
گو تەرەپنىڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسى ئورۇنلاشقانىدى.

بىز قاراۋۇلخانىغا يېقىنلىشىشىمىزغىلا ئەتراپتىكى
بىر تۆپىلىككە چىقىپ قاراۋۇللۇق قىلىۋاتقان بىر
ئەسكەر «ئادەم كەلدى» دەپ ئۈنلۈك توۋلىدى. قارا ـ
ۋۇلخانا تاملىرىدىن بىر نەچچە ئادەمنىڭ تاقىر باشلى ـ
رى غىل ـ پال كۆرۈنۈپ يەنە يوقاپ كەتتى. بۇنداق
ياۋايىلىق ئەسلىدە ۋارۋارلارغا ئادەت بولۇپ، مەدەنى ـ
يەتلىك دەپ سانىلىدىغان جۇڭگولۇقلار ئۇنداق قىلىق ـ
لارنى قىلماسلىقى كېرەك ئىدى. بىز جۇڭگولۇقلارغا
بىھۆرمەتلىك قىلمايلى دەپ، ئالدى بىلەن ئالاقىچى
ئەۋەتتۇق ۋە قاراۋۇلخانىنىڭ ئۇدۇلىدىن ئورۇن تال ـ
لاپ قونالغۇ راسلىدۇق. بىز ئىشلىرىمىزنى تۈگىتىپ
كىگىز ئۆيلىرىمىزگە كىرىشىمىزگىلا قاراۋۇلخانا تە ـ
رەپتىن مانجۇلار چىقىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا
بىرسى ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئالدىغا تاشلاپ قويۇپ،
ئاتنى يەڭگىل ماڭدۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. بىز
ئۇنى مەرتىۋىلىك لويى (باشلىق) بولۇشى مۇمكىن
دەپ پەرەز قىلىشتۇق. ئۇ بىزنىڭ چېدىرىغا ئېڭىشىپ
كىرىپ، خۇددى كۆندۈرۈلگەن قارا قۇشقاچتەك ئاۋا ـ
زىنى ئىنچىكە چىقىرىپ سۆزلەپ سالام ـ سائەتنى باش ـ
لىدى. ئۇ ئالدى بىلەن بىزگە «چى فەنلىما؟ (تاماق
يېدىڭلارمۇ)» دېدى، ئاندىن ئۆزىنىڭ جاڭجۈن ۋە
مەسلىھەتچى ئامبالغا ۋەكالىتەن بىزدىن قىسقىچە ئەھ ـ
ۋال سورىدى. . .

ھېلىقى ئەمەلدار بىر دەم ھاردۇقىنى ئېلىۋالغان ـ
دىن كېيىن، ئۆزىنىڭ مانجۇ ئىكەنلىكىنى ھەم ئىلى

جاڭجۇنى تەرىپىدىن بىزنى كۈتۈۋېلىپ، غۇلجىغا بىللە ئېلىپ بېرىشقا مەسئۇل بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇ تاتارچىنى ئاز-تولا بىلىدىكەن، شۇڭا ئۇ بىز بىلەن ئالاقە قىلغاندا خەنزۇ تىلىغا تۈركىي تىل ئارىلاشقان بىر خىل قىزىقارلىق تىلدا سۆزلىدى.

2-ئاۋغۇست

بوروخوجىر قاراۋۇلخانىسىدىن ئۆتتۇق. بوروخوجىر قاراۋۇلخانىسىدىن تاكى ئۆسەك دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتا خاس قاقاس دالىدا مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ بىر ئۇچى غۇلجىغا تۇتىشىدۇ. بۇ دالىدا پاكار شىۋاق، قارا شىۋاق، ئوغرى تىكەن دېگەندەك چۆل ئۆسۈملۈكلىرىدىن باشقا ھېچ نەرسە ئۇچرىمايدۇ. . . بىز تازا چارچاپ، كالپۇكلىرىمىز گەز باغلاپ كەتكەندە ئۆسەك دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدۇق. چۈشلۈك تاماقىمىز پىشىپ بولغىچە سۇغا چۈشۈپ بىر ئاز راھەتلىنىۋالاي، دەپ دەريا سۈيىگە چۈشتۈم. نەدىكى راھەت، قانلىرىم قىزىپ بولالمىدىم، ئاخىرى ئاپتاپتا ئىسسىپ قالغان قېمىزنى ئىچىپ باقتىم، سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىپ باقتىم، ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۇسسۇزلۇقۇمنى باسالمىدىم. . . ئۆسەك دەرياسىدىن ئۆتۈشىمىز گىلا ئەتراپىمىزدىكى تەبىئەت ئۆزگىرىۋاتقاندەك بىلىندى. بىز كەڭ كەتكەن بىر توقايلىققا قەدەم تاشلىدۇق. ئوڭ تەرىپىمىزدە ئىلى دەرياسى، ئۇدۇلىمىزدا كەڭ كەتكەن بىر مۇنبەت تۇپراق بىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا ئىدى. . . بۇ جايدىكى ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ بويلىرىدا ھەر خىل ئۆسۈملۈك، زىرائەتلەر قويۇق ئۆسكەنىدى. ئەسلىدە ئاچچىق شىۋاق بىلەن ئوغرى تىكەندىن باشقا نەرسە ئۈنمەيدىغان تۇپرىقى ناچار، شور ئۆرلەپ تۇرىدىغان بۇنداق تاشلاندۇق زېمىننى ئېرىنمەي ئۆزگەرتىپ، ھاياتلىق ئۈچۈن جاپالىق ئىشلەپ، خىلمۇ - خىل زىرائەتلەرنى تېرىپ جان بېقىۋاتقان جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ غەيرىتىگە قاراپ ھەيران بولماي تۇرالمايسەن. بۇنداق ئەللەردە تەر تۆكۈپ بىرەر نېسىۋىگە ئېرىشمەن دېگەن ئادەم ئالدى بىلەن دۇنياغا جۇڭگولۇق بولۇپ يارىلىشى كېرەكتەك قىلىدۇ. ئۇلار جاپا چەككەندەك قىلغىنى بىلەن ئارزۇ قىلغان نەرسىلەرگە ئېرىشكەن. ئېرىشكەندىمۇ ناھايىتى ئاسانلا ئېرىشكەندەك قىلىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرى خالىغان يەرلەرنى تاللىيالايدۇ ھەم ئۇ يەرلەرگە خالىغان چاغدا سۇ باشلىيالايدۇ. ئەسلىدە بۇ كۆچمەنلەر ئىچكى جۇڭگودا تەستە ئىگە بولىدىغان يامغۇر سۈيىگىلا تايىنىپ يەر تېرىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئاھالىلەر ئىدى. دەل مۇشۇ ئەھۋاللارغا قاراپ بىزنىڭ يەرلىرىمىزنى ئۇنۇمسىز، دەپ قاخشاپ بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايۋاتقان ئاستىراخان، ئورىنبورگ گوبېرناتورلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى دېھقانلىرىمىز بۇ يەرنىڭ دېھقانلىرىدىن ئۆگەنسە بولغۇدەك، دېگۈمىز كېلىدۇ. . .

3-ئاۋغۇست

بىز يول بويى كىچىك - كىچىك توقايلىقلار، چۆنەك تارتىلغان ئېتىزلىقلاردىن كېسىپ ئۆتتۇق. ئاغدۇرۇپ قويۇلغان يەرلەر، ئالدىراش دېھقانلار ئۇچراپ تۇراتتى. بىر شىبە زەڭگى (ھەربىي ئەمەل نامى) لىرى تۇرۇشلۇق ياركەنت، تېشقان شەھەرلىرىنى ئوڭ تەرىپىمىزدە قالدۇرۇپ، ئاقكەنتكە قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق. . . 15 چاقىرىمچە ماڭغاندىن كېيىن ئالدىمىزدا بىر بوستانلىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بۇ ئەسلىدە ئەتراپى سېپىللار بىلەن قورشالغان بىر كىچىك شەھەر بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندا بۇ شەھەر بەكمۇ چىرايلىق كۆرۈنەتتى. بىز سېپىل سىرتىدىكى خەندەك ئۈستىگە ئورنىتىلغان كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، شەھەرگە كىردۇق. شەھەر ئىچى جىمجىت بولۇپ، ئىگىسىز قالغان شەھەردەك بىلىنەتتى. ھەر بىر ئائىلىنىڭ ھويلىسىدا دەرەخلەر بولۇپ، قويۇق سايە تاشلاپ تۇراتتى. بىز شەھەرنىڭ بىر دوقمۇشىدا ئىككى بالىنى ئەگەشتۈرۈپ كېتىپ بارغان بىر ئايالنى كۆرگەندىلا ئاندىن بۇ شەھەردىمۇ ئادەمنىڭ بارلىقىغا ئىشەندۇق. مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆزگىچە تۈرمۇش ھالىتى بىز ئۇچراتقان بۇ تۇنجى شەھەردىلا نامايان بولۇشقا باشلىدى. . . بىز شەھەردىن چىقىپ ئۈچ چاقىرىمچە ماڭغاندىن كېيىن توختاپ كەچلىك قونالغۇ راسلىدۇق. كېچىچە پاشا چېقىپ تۈزۈك ئۇخلىيالمىدۇق.

4-ئاۋغۇست

تالڭ سەھەردە قاتتىق ئۇرۇلغان دۇمباق ئاۋازى بىلەن ئويغىنىپ كەتتۇق. ئىلى دەرياسى بويىغا يې-

تىپ بارغىچە يەنە نۇرغۇن ئېگىز-پەس تۆپىلىكلەردىن
ئۆتۈشىمىزگە توغرا كېلەتتى، شۇڭا ئەتىگەندىكى سال-
قىندا يولنى ئاۋۇتىۋېلىشىمىز كېرەك ئىدى. . .

قورغاس دەرياسىدىن ئۆتۈشىمىزگىلا ئاسماننى
تۇمان باسقاندەكلا بولدى. قارىساق بىر توپ پاشا
بىزنى قورشىۋالغانىدى. مۇشۇنداق ئىسسىقتا ئۆلگە-
دەك هالغا كېلىپ قالغىنىمىزدا پاشا ئۇچرىغىچە بە-
رەر سالقىن جاي ئۇچرىسىچۇ كاشكى! راست گەپنى
قىلساق بىز قورغاس ئەتراپىدا ئاشۇ قان شورىغۇچ
هاشاراتنىڭ قولىدا جان بەرگىلى تاس قالدۇق. ئەس-
لىدە بۇ پاشىلار سازلىقتىكى قومۇلۇقلار ۋە ئەتراپتىكى
زىرائەتلەر ئارىسىدىن تويۇقسىز هۇجۇم قىلىپ چىققا-
نىكەن.

مانجۇ ئېلىگە ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى ئادەم
ئولتۇراقلاشقان يۇرت-كەنتلەرمۇ كۆپىيىشكە باشلى-
دى. بۇ كەنتلەرنى قېلىن دەرەخلەر ئوراپ تۇرغاچقا
بىز شەهەر كۆرمەي دەرەخ كۆردۇق دېسەكمۇ بولى-
دۇ. ئەگەر بۇ يۇرتلاردا دەرەخزارلىقلار بولماي پەقەت
سوقما تاملىق ئۆيلەرلا بولغان بولسا بىزدەك هاردۇق
يەتكەن يولۇچىلارغا خۇددى سەهرايى كەبىرنى بېسىپ
ئۆتكەندەك ئېغىر تۇيۇلاتتى. بىز ئەنە شۇنداق گۈزەل
يۇرتلارنىڭ بىرى بولغان قورغاس شەهىرىدىن ئۆت-
تۇق. ئۇلۇڭ تەرىپىمىزدىن ئىككى چاقىرىمچە نېرىدا
چىلپەنزە كەنتى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇلۇڭ تەرەپتە كۆ-
رۈنگەن تاغنىڭ باغرىدا يەنە ئاشۇنداق بوستانلىق يۇرت-
لار بولۇپ، ئۇلار سولۇن كەنتلىرى ۋە شىبەلەرنىڭ
يۇقىرى، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن كۆپچان دېگەن ناملار
بىلەن ئاتىلىدىغان كەنتلىرى ئىدى. قورغاس - مۇشۇ
ئىقلىمدىكى يۇرتلارنىڭ كاتتىسى. ئىلى جاڭجۇنى يې-
ڭىدىكى بېرىنگادىغا بىۋاستە قارايدىغان شىبە ئامبال
(خۇجۇرتاي) مۇشۇ شەهەردە تۇرىدۇ. قورغاس شە-
هىرى - بىر بىرىدىن ئۈچ چاقىرىمچە ئارىلىقتا ئايرى-
لىپ تۇرىدىغان 3 پارچە بوستانلىقتىن تەركىب تاپ-
قان. چىلپەڭزە باغ-ۋارانلىرى كۆپ بىر بوستانلىق
شەهەر. . .

بىز يولدىن ئۆتۈپ كېتىپ بارغانلار ئارىسىدىن
بىر لوينىڭ تەختى-راۋانلىق مەپىسىگە خېلى ئوبدان
سەپ سالدۇق. بۇ بىزنىڭ بۇنداق مەپىنى 2-قېتىم
كۆرۈشىمىز ئىدى. . . مەپىگە ئورنىتىلغان تەختىرا-
ۋان ناهايىتى ياسىداق بولۇپ، ئۈستىگە يېپىلغان ئې-
سىل رەختلەر ئالدىغا ئېشىپ، مەپە شوتىسىنىڭ
ئۈستىگە سايە تاشلايتتى. مەپىنىڭ چاقلىرىمۇ كۆك
رەڭدە سىرلانغانىدى. مەپىنى ئىككى قېچىر سۆرەيت-
تى. مەپىنىڭ ئالدىدا بىر چاپارمەن، ئەتراپىدا ۋە
كەينىدە مۇلازىملار هۆرمەت بىلەن مېڭىشاتتى. بىز
بۇرۇن بۇنداق ئىشلارنى كۆرۈپ بىر ئاز تەئەججۈپلەن-
گەن بولساق، ئەمدى تېخىمۇ يېڭى ئىشلارنى كۆرۈپ
هەيرانلىقىمىز تېخىمۇ ئاشىدىغان، بارماقلىرىمىزنى
چىشلەپ، بارلىق ئىشلارنى بىر ئاللاهقا تاپشۇرىدىغان
بولدۇق. بىز بۈگۈنكى قونالغۇمىزدا پاشىنىڭ دەردى-
نى تارتمىدۇق. ئەتىسى ئورنىمىزدىن تۇرساق، بە-
دەنلىرىمىز ئېغىرلىشىپ، يۈز-كۆزلىرىمىز ساڭگى-
لاپ قالغاندەك هېس قىلدۇق. مەن تاڭ ئاتقىچە مىل-
تىقىمنى كۆتۈرۈپ ئەتراپنى كېزىپ چىقتىم. بىراق
ئىزدىگىنىمنىڭ پايدىسى بولمىدى. كېچىچە سايراپ
ئۇيقۇمنى هارام قىلغان بۆدۈنە دېگەن بۇ بىر نېمىلەر
قېشىمدىلا تۇرسا بىكاردىنلا ئىزدەپ ئاۋارە بوپتىمەن.

5-ئاۋغۇست

بىز قومۇش باسقان، يىلانلار ئۈزۈپ يۈرىدىغان
بىر دەريادىن ئۆتۈپ، شەرقىي شىمالغا بۇرۇلۇپ،
ئوردا خوزا دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنتكە كېلىپ توخ-
تىدۇق ۋە بىر دەرەخنىڭ سايىسىنى تېپىپ كەپتەر-
نىڭ ئۈنلىگەن ئاۋازىنى ئاڭلىغاچ ئارام ئالدۇق. . .
بىزدىن نېرىراقتا بىر دەرەخنىڭ تۈۋىدە مۇسۇلمان
(ئۇيغۇر) دېهقانلار قاتتىق-قۇرۇق نانلىرىنى غاجى-
شىپ ئولتۇراتتى. تومۇزنىڭ ئاپتاپلىرىدا كۆيگەنمۇ
ياكى ئەسلى رەڭگى شۇنداقمۇ ئالتىشەهەر تۈركلىرى
(ئۇيغۇرلار) نىڭ چىرايى قارامتۇل بولۇپ، ئافغان
ئىرقىدىكىلەرگە ئوخشايتتى. ئۇلار باشقا ئوتتۇرا ئا-
سىيالىقلارغا قارىغاندا ۋىجىكرەك كېلىدۇ، بۇرۇنلى-
رى تۈركلەرنىڭ ئىسپاهان قىلىچلىرىدەك ئىلمەك،
كۆزلىرى چوڭقۇرراق، كالپۇكلىرى نېپىزرەك كېلى-
دۇ. خەنزۇلارنىڭ تەسىرى بۇ خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەت-
لىرىگە قانداق يۇققان بولسا، چىرايىغىمۇ شۇنداق
يۇققاندەك كۆرۈنەتتى. شەرق ئىسلام ئالىمىدە جاهان-
كەزەي، تەقۋادار، «هەق دىنىنىڭ ئۆچمەس چىرىقى»

دېگەندەك ھەيۋەتلىك نامى بار ئەمما، ۋاقتى كەلگەندە
دىنىنىڭ ئەڭ كىچىك ئەمەللىرى توغرىسىدا نۇرغۇن
يىل دەتالاش قىلىپ ئاغزى بېسىقمايدىغان ئۆلىمالارنى
ئۆز مەدرىسلىرىدە تەربىيىلەپ چىققان مەنسۇرۋۇتەك
(خوجا مۇھەممەد شېرىپ - 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرد-
لىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغان يالغان ئەۋلىيا)
نائەھلىلەر ۋە بىر تالاي قازى، موللا دېگەندەكلەرنى
پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا تېرىۋەتكەن، نەپسانىيەتچى
سوپا-ئىشانلارنىڭ پاسىق ھەرەمخانىسى، پۈتكۈل گۇ-
ناھلارنىڭ مەيدانىغا ئايلىنىپ قالغان بۇخارادەك بىر
يەرنى ئۆزلىرىگە مەركەز قىلىۋالغان. غەربىي تۇر-
كىستانلىقلارغا قارىغاندا، ئالتە شەھەرلىكلەر قانداق-
تۇر بىر تەقۋادارمۇ ئەمەس ئىدى ھەم دىنىي ئەمەل-
لەرگىمۇ ئانچە قىزىقىپ كەتمەيتتى.

قەشقەرلىكلەرنىڭ ياخشى ئادەتلىرىنىڭ بىرى ئا-
ياللارغا تولۇق ئەركىنلىك بېرىلگەنلىكتۇر. ئاياللار
ھەرقانداق يىغىلىشلارغا بىمالال قاتنىشالايدۇ، ھەتتا
ئاياللارسىز يىغىلىش بولمايدۇ دېسەكمۇ ئارتۇق كەت-
مەيدۇ. بۇ يەردىكى تارانچىلار (ئىلى ئۇيغۇرلىرى)
مۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بو-
لۇپ، ئۇلار تاماق يېگەندە چوكا ئىشلىتىدۇ، بىر
پۈيۈكلۈك مانجۇچە مالخاي كىيىدۇ، خالاس. ئوردا
خوزا - بۇ يۇرتتىكى مۇھىم بىر بازار. بۇ يەردە چىڭ
ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇرمۇش ھالىتىنىڭ ھەممە تەرەپلە-
رى گەۋدىلەنگەن دېيىشكە بولاتتى. بۇ بازاردا ئاشپۇ-
زۇللارمۇ ئاز ئەمەس، ھەر خىل، ھەر ياڭزا كىيىن-
گەن چەنپەنلەر (ئىچكىرىدىن يۆتكەپ چىقىلغان سۇر-
گۈنلەر) قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ. يوللاردا ھار-
ۋىلارنىڭ مېڭىشىدىن پەيدا بولغان توپا-چاڭلار بېسىق-
مايدۇ. چېكەرمەنلەر ۋە بازارچىلار ئاشپۇزۇللارنىڭ
ئالدىغا قويۇلغان ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇپ چاي ئىچە-
شىدۇ ياكى غولپىياز، مۇچ دېگەنلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ
ھوزۇرلىنىپ ئولتۇرۇپ بىر نېمىلەرنى يېيىشەتتى.

5-ئاۋغۇست

بىز كەچ سائەت 7دە غۇلجىغا يېتىپ كەلدۇق.
غۇلجىدەك بۇنداق زېمىنغا ئادەم يۆتكەپ كېلىپ ئول-
تۇراقلاشتۇرۇش، بىزنىڭ روسلىرىمىزنىڭ خىيالىغا
ھەرگىز كىرىپ چىقمايتتى. ئەمما مانجۇلار جاپا-مۇ-
شەققەتتىن قورقماي، بۇنداق مۇشكۇل ئىشنى ئەمەلگە
ئاشۇرغانىدى. بۇ يەرگە نۇرغۇن ئائىلە كۆچۈرۈپ
كېلىنگەن بولۇپ، بۇلار ئىلى تەۋەسىدە سەككىز شە-
ھەر ۋە بىر قانچە ئون كەنت بىنا قىلغانىدى. . .

غەربىي يۇرتتىكى چېگرا قوغدىغۇچى قىسىملار-
نىڭ ھەممىسىدە شىبە ۋە سولون ئەسكەرلەر بار.
سولونلار مانجۇ خانلىقى جۇڭغارىيىنى بېقىندۇرغان
ئاشۇ يىللاردا شەرقىي شىمالدىكى ئۆلكىلەردىن كۆ-
چۈرۈپ كېلىنگەن. شىبەلەر بولسا كېيىنرەك يەنى
قەشقەر تەرەپلەردىكى قوزغىلاڭلاردىن كېيىن ياردەم-
چى كۈچ سۈپىتىدە ئېلىپ كېلىنگەن. شىبە ۋە سو-
لون قىسىملىرى غۇلجىنىڭ شىمالىدىن تارتىپ ئىلى
دەرياسىنى بويلىتىپ تاكى چېگرا پونكىتلىرىغىچە
جايلاشتۇرۇلغان. ئۇلارنى ئىلىدىكى بىر بىرىگادا گې-
نېرالى باشقۇرىدۇ. خوجۇرتاي دېگىنىمىز شىبەلەر-
دىن قويۇلىدىغان پولك كوماندىرى دەرىجىلىك بىر
ھەربىي ئەمەلنىڭ نامى. شىبەلەر بىلەن سولونلار
سەككىز پولكقا بۆلۈنىدۇ، ھەر بىر پولكنى كۆك
قۇببە مونچاقلىق قالپاق كىيىدىغان زەڭگىلەر باشقۇ-
رىدۇ. سولونلار غۇلجىغا يېقىن جايدا تۇرىدۇ، شىبە-
لەر بولسا تاغ باغرىلىرىغا ماكانلاشقان. بۇ خەلق مانجۇ
ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەتىۋارلىق جەڭچىلىرى بولۇپ،
ئۇلارنىڭ مۇقىم ھەربىي ۋەزىپىسى بار. . . ئۇلارنىڭ
قازاق ۋە موڭغۇللار بىلەن ئالاقىسى قويۇق بولغاچقا،
روھى ھالىتى كۆتۈرەڭگۈ ۋە جۇشقۇن. . .

بىزنى غۇلجىغا كونسۇل ئۆزى باشلاپ كەلدى.
بىز سايرام كۆلى ئەتراپىدىكى تاغلاردا موڭغۇللارنىڭ
قالماق، چاخار ۋە تورغاۋۇت قەبىلىلىرىنىڭ ياشايدى-
غانلىقىنى بىلدۇق. . . بىز بۇ بىر كۈندە 50 چاقى-
رىمچە يول ماڭغاندىن كېيىن يېرىم كېچىدە غۇلجىدى-
كى سودا بازىرىغا يېتىپ كەلدۇق. چېگرا سودىسى
ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن 1852-يىلى رۇسلار غۇلجا بى-
لەن چۆچەكتە سودا بازارلىرىنى قۇرغانىدى. شۇ چاغ-
دا مانجۇلار بازار قىلىدىغان يەرنى ساربۇلاقنىڭ ئۇ
تەرىپىدىكى تاشلاندۇق يەردىن كۆرسىتىپ بەرگەنى-
دى.

7-ئاۋغۇست

بىز ئىلگىرى جاڭجۇننىڭ دۇلويى ئىسمىلىك

ھەربىي ئەمەلدارى ئارقىلىق ئەۋەتكەن سوۋغا-سالاملى-
رىنى قوبۇل قىلغانىدۇق. بۇ قېتىم بىزنىڭمۇ ئۇلارغا
جاۋابەن سوۋغا-سالام بېرىشىمىزگە توغرا كەلدى. بۇ
ئىشقا مەسئۇل بولغان مانجۇ ئەمەلدار سوۋغا-سالاملى-
رىمىزنى دەرھال قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي
توختاپ قالدى ۋە جاڭجۈندىن قايتا ئىجازەت ئېلىپ
كەلگەندىن كېيىن، ئاندىن بىزگە جاڭجۈن بىلەن
مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ سوۋغا-سالاملارنى قوبۇل قى-
لىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى، رۇسلار بىلەن مانجۇ خان-
لىقىنىڭ دوست ئەللەر ئىكەنلىكىنى بايان قىلىشتى.
دۇ لويى بۇ گەپلەرنى دەپ بولۇپ ئىككى قولىنى
پېشانىسىگە ئاپىرىپ جۈپلەپ بىزگە تازىم بىجا كەل-
تۈردى. شۇنداق قىلىپ ئۇ كۆڭلىدىكىنى ئەمەلىيەتتە
كۆرسەتكەندەك قىلدى.

8-ئاۋغۇست

بىز تۆت تامنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ، قىلىدىغان
بىرەر ئىشىمىز بولمىغاچقا تازا زېرىكتۇق. بۈگۈن
چۈشلۈك تاماقتا كونسۇل بىزنىڭ بېيجىڭدا ئوقۇپ
بىلىم ئالغان كىشىلىرىمىز توغرىسىدا گەپ ئېچىپ
قالدى. بېيجىڭدىكى رۇس ئەلچىلىرى بىلەن 18 يىل
بىللە بولغان كامىنسكىي دېگەن كىشى چېچىنى چۈ-
شۈرۈپ راھىپ بولغانىكەن. كامىنسكىي بېيجىڭغا
قاراپ يولغا چىققان كۈندىن باشلاپ كۈندىلىك خاتىرە
يېزىپ ماڭىدىكەن، ئۇ يازغان خاتىرىلىرىنى كىچىك
بىر قاپقا سېلىپ ساقلايدىكەن. . . ئۇ يەنە بوش ۋا-
قىتلاردىن پايدىلىنىپ خەنزۇلارنىڭ يىن-ياڭ (مۇس-
بەت ۋە مەنفى) دەپ ئاتىلىدىغان دۇنياغا تونجى بولۇپ
يارالغان ئەر-ئايال ھەققىدىكى تۇنجى دىنىي دىرامىسى
ھەققىدە ئىزدەنگەنىكەن. ئۇ دىرامىدىكى «يىن ناخشا
ئېيتسا، ياڭ ئۇسسۇلغا چۈشەر، يىن - ياڭلار خوشال
جەم بولۇپ، چەكسىز ھوزۇر ھالاۋەت سۈرەر» دېگەن
نەزمىلەرنى تەرجىمە قىلغانىكەن. يەنە بىر ئالىم ئىيا-
كىنىڭ ئەپەندى بولسا ئامىرۇسىيىنىڭ نىكاھسىز ئايا-
لىدىن تۇغۇلغان بالىسى. ئىياكىنىڭ 26 يېشىدا ئار-
خىماندىرت بولغان. ئۇ تۇرمۇشتا شاللاقراق بولغاچقا،
دادىسى ئامىروسىيە ئۇنى چەتئەلدە تۇرسا تۈزۈلۈپ
قالار، دەپ ئويلاپ، بېيجىڭغا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ شۇنىڭ
بىلەن نام-مەرتىۋىدىن ئايرىلىپ، بېيجىڭدىكى ۋولو-
كولامسكى مۇناستىرىدا 5 يىل تۇرغاندىن كېيىن،
بارون‌شىللىڭنىڭ ياردىمىدە مۇناستىردىن بوشاپ،
كىياختاغا قايتىپ كېلىپ، دىنىي تونىنى تاشلىۋې-
تىپ، ئاددىي پۇقراغا ئايلىنىپتۇ. ئىياكىنىڭ بېي-
جىڭدا خەنزۇچىنى پىششىق ئۆگەنگەن ۋە ئەسەرلىرىدە
كەلتۈرگەن پاكىتلار چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي
سۆھبەتلىرىدىن ئېلىنغان. . .

9-ئاۋغۇست

كالىنوۋسكىي (1856-يىلى غۇلجىدىكى رۇس
كونسۇلىنىڭ كاتىپى بولغان كىشى) «ئاقسۇغا بارغى-
نىمدا بىر خەنزۇنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىنى ئوقۇ-
دۇم» دېگەنىدى. ئۇنىڭ خاتىرىسىدە «يۈەن سۇلالىسى
تارىخلىرىدا موڭغۇللار قىپچاقلارنىڭ يۇرتلىرىنى بوي-
سۇندۇرغان، دېيىلگەن، ئۇنداقتا يۈەن سۇلالىسىنىڭ
بويسۇندۇرغان يۇرتلىرىنىڭ بىرى جەنۇبتىكى يەتتە
شەھەرنىڭ بىرى بولغان ئاقسۇ شەھىرى ئىكەنلىكىدە
گۇمان يوق» دەپ يېزىلغان. بۈگۈن چۈشلۈك تامىقى-
مىزدا بېلىق يىدۇق. ئىلى دەرياسىنىڭ بىر تەرەپتى-
كى بۆلىكىدە بۇ خىل بېلىق ئۇچرىمايتتى. بېلىقچى-
لارنىڭ ئېيتىشىچە، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقى-
مىدا بۇنداق بېلىقلارنى تاپقىلى بولىدىكەن.

ئەمدى يېمەك-ئىچمەك ئەھۋالى توغرىسىدا توختى-
تىلىپ ئۆتەيلى: بۇ يەردە گۆش ئەرزان بولۇپ، كالا
گۆشىنىڭ بىر قادىقى تۆت تىيىن كۈمۈش، قوي
گۆشىنىڭ بىر قادىقى بەش تىيىن كۈمۈش پۇلغا سې-
تىلىدۇ. بىز گۆشنى خۇيزۇلاردىن سېتىۋالدۇق.
بىز تەرەپلەردە گوللاندىيە توخۇسى دېيىلىدىغان توخۇ-
لارنى بۇ يەردە خەنزۇ توخۇسى دەيدىكەن. بۇ توخۇ
ئادەتتە 10 قاداق كېلىدىكەن. تومشۇقىنىڭ ئۈستىدە
يەنە بىر كىچىك قىزىل قاڭشىرى بار بېيجىڭ غازلى-
رىنىڭ گۆشى تەمسىز ھەم قاتتىق كېلىدۇ. ئۆردەك-
لىرى بىزنىڭ ئۆردەكلىرىمىزدىن ئانچە پەرقلەنمەي-
دۇ. مېۋە - چېۋىلەردىن بۇ يەردە شاپتۇلنىڭ ئۈچ
خىل سورتى بار. بىر خىلى ئالمىدەك چوڭ بولىدىغان
تۈكلۈك شاپتۇل، ئىككىنچى خىلى قىزغۇچ پارقىراق
ھەم كىچىك كېلىدۇ. ئۈچىنچى خىلى ياپىلاق شاپتۇل
بولۇپ، بەكمۇ يېيىشلىك. بۇنداق تاتلىق شاپتۇل
ھەتتا بېيجىڭدىمۇ ئۆسمەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە يوغان

توكلۇك شاپتۇل دېگىنىمىز باشقا شاپتۇللارنى ئۇلاش
ئارقىلىق يېتىشتۈرۈلگەن سورت بولۇپ، تەمى كې-
يىنكى ئىككى خىلدەك تاتلىق ئەمەس. نەشپۈتلىرى
ناھايىتى ياخشى. بەرگە ئامۇت دەپ ئاتىلىدىغان بىر
خىل ئامۇت تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەمى بىزنىڭ نەش-
پۈتلىرىمىزنىڭكىگە يەتمەيدۇ. غۇلجىدا ئالما كۆپ
بولسىمۇ، بىراق تەمىنى بەك ياخشى دەپ كەتكىلى
بولمايدۇ. نەشپۈتلىرى بەك تەملىك بولۇپ، فرانسى-
يىنىڭ نەشپۈتلىرىگە ئوخشاپ قالىدۇ. ئانار ناھايىتى
ئاز ئۇچرايدۇ. ئالۇچىلار باغلاردا ياكى داللاردا ئې-
يول ئايلىرىنىڭ كىرىشى بىلەن پىشىپ بولىدۇ. ئۈ-
زۈمنىڭ سورتلىرى بەك كۆپ. ئاق سايۋا، مۇناقى
ئۈزۈم، ئاچچىق - چۈچۈك پىشىدىغان قارا ئۈزۈم يەنە
ھەر خىل ئۈزۈملەر بار. ئۈششاق بولىدىغان قارا
ئۈزۈملەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يەنە سېرىق
قوغۇن بىلەن قەشقەرنىڭ پۇراقلىق قوغۇنلىرىمۇ بار.
يەنە كۆك قوغۇن، قىشلىق ئاق قوغۇن دېگەن سورتلا-
رمۇ بار. قىشلىق قوغۇنلارنى كېلەر يىلنىڭ مارت
ئايلىرىغىچە ساقلىسىمۇ بۇزۇلمايدۇ ھەم بۇنداق قو-
غۇنلارنى باشقا جايلارغا يۆتكىسىمۇ ھېچنەرسە بولماي-
دۇ. تاۋۇزلىرى سەل ساغۇچ رەڭدە بولۇپ ئانچە تەمى
يوق. ئەسلىدە قىپقىزىل چىقىدىغان تاۋۇزلارغا بۇ
يەرنىڭ تۇپرىقى خىل كەلمىگەچكە، سارغىيىپ قالغان
بولۇشى مۇمكىن. تەرخەمەكلىرى ئۇزۇن - ئۇزۇن
بولۇپ چۈشىدۇ. بىراق ئۇنى تۇزلاپ خام سەي قىل-
غاندا، رەڭگى ساغۇچ كۆرۈنىدۇ. يۆگىمەچ ئوتتەك
يامىشىپ ئۆسىدىغان كارتوپنىڭ تۇپى يوغان بولىدۇ.
بادانا تەمى كارتوپقا ئوخشىغىنى بىلەن خېلى تەملىك.

10- ئاۋغۇست

بۈگۈن رۇس سودىگەرلىرى بىلەن سودا ئالاقىسى
بار بىر خەنزۇ سودىگەر بىزنى ئىزدەپ كەلدى. ئۇ
رۇسچىنى ئاز - تولا بىلسىمۇ خەنزۇلاردەك ئاھاڭنى
دىماقتىن چىقىرىپ سۆزلەيتتى ھەم بىزنىڭ گەپلىرى-
مىزنى خاتىرىلەپ ماڭاتتى. بۇ خەنزۇغا بىزنىڭ ئې-
چىپ ياپقىلى بولىدىغان كىچىك بىر ئەينىكىمىز يې-
ڭىلىق تۇيۇلدى بولغاي ئۇنى قولىغا ئېلىپ ئالدى-
كەينىگە سىنچىلاپ قاراپ ماختىدى. مەن ئۇنىڭغا ئە-
گەر بۇ ئەينەكنى ياقتۇرۇپ قالغان بولساڭ ئېلىپ
كەت، دېگەنىدىم، ئۇ تەكەللۇپ قىلغاندەك قىلىپ
ماڭا، كۆڭلىڭىز تۈز ئادەمكەنسىز، دېگەندەك ياغلىما
سۆزلەرنى قىلىشقا باشلىدى. مەنمۇ ئۇنىڭغا ئادەت
بويىچە كۆكسى-قارنىڭىز كەڭ، چىقىشقاق ئادەمكەن-
سىز، دەپ جاۋاب قايتۇردۇم.

11- ئاۋغۇست

بۈگۈن ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبىتى رەسمىي باش-
لىنىدىغان كۈن. مانجۇلار بىز ئۈچۈن خىلمۇ خىل
تائاملارنى تەييارلىدى. ئاشپەزلەر تاماقنى كۆز ئالدى-
مىزدىلا تەييارلاپ بىزگە ئۆز ھۈنەرلىرىنى كۆز-كۆز
قىلىشتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار خوجايىنلىرىدىن ئىنى-
ئام ئالاتتى. بۇ تائاملارغا نېمىلەرنىڭ قوشۇلغانلىقى-
نى بىر خۇدانىڭ ئۆزى بىلەتتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئې-
سىل تامىقى بولغان چوشقا گۆشى، كاراكاتسىيا دەپ
ئاتىلىدىغان بىر خىل دېڭىز مەھسۇلاتى ۋە ئۈمۈچۈككە
ئوخشاپ قالىدىغان قۇرۇتلارمۇ قورۇلغانىدى. يەنە
سامسا، ئۆردەك گۆشى دېگەنلەرمۇ تۇراتتى. بۇ تائام-
لارغا پىياز بىلەن لازىنىڭ ئارىلاشمىسىنى قويغان
بولغاچقا، پۇرىقى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. مېنىڭ
مىجەزىم تازا ياخشى بولمىغاچقا بۇ تائاملارنى ئاغزىمغا
بىر تالمۇ سالمىدىم.

15- ئاۋغۇست

مۇشۇ كۈنلەردە چىشىم ئاغرىپ قاتتىق قىينى-
لىپ كەتتىم. ئاخىرى ئامالى بولۇپ قالار دەپ خەنزۇ
تېۋىپلارغا كۆرۈنۈپ باقتىم. ئۇلار ماڭا دورا دۈكىنى-
دىن ئاق-پاراشوكقا ئوخشايدىغان دورا بىلەن بىر خىل
پۇراقلىق ئوت - چۆپنىڭ يوپۇرماق-يىلتىزلىرىنى ئە-
كىلىپ بېرىشتى. بىراق بۇ دورىلار چىشىمنىڭ ئاغ-
رىقىنى توختىتالمىدى. ماڭا دۇنيادا چىش ئاغرىقى-
دىنمۇ يامان ئاغرىق يوقتەك بىلىنىپ كەتتى. دەردىم-
نى ئۆزۈم بىلىمەن. تۈنۈگۈن بىز غۇلجا شەھىرىگە
ئات بىلەن كىرىپ چىقتۇق. ئالدىمىزدا بىرەيلەن يول
باشلاپ ماڭدى. ساربۇلاق جىلغىسىدىن چىقىشىمىز-
غىلا ئۇلۇغ تەرىپىمىزدە ھەيۋەتلىك ماۋتىنشا ئىمارىتى،
سول تەرىپىمىزدە قەبرىستانلىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
ئۆلگەنلەر ئۈچۈن قەبرە قاتۇرۇشقا جاي تاللاشتا دۇنيا-
دا خەنزۇلاردەك ئەستايىدىل ئىش قىلىدىغان خەلق
بولمىسا كېرەك. پاكار - پاكار خەنزۇ قەبرىلىرى

بىزنىڭ سودا بازىرىمىز ئەتراپىدىمۇ، يوللاردىمۇ ئۇچ-
راپ تۇراتتى، مۇسۇلمانلارمۇ ئايرىم قەبرىستانلىق
بىنا قىلىپ، ئەتراپىنى تام بىلەن قورشاپ، ئىككى
يەردىن دەرۋازا قويۇپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىسىمۇ
ئۆزگىچە: قەبرىگە قۇرئاندىن ئېلىنغان ئايەتلەر يې-
زىلغان، قەبرە بېشىغا ئاي سۈرەتلىك بەلگىلەر قادال-
غان بولۇپ، بەكمۇ ھەيۋەتلىك ھەم چىرايلىق كۆرۈ-
نىدۇ. قەبرىستانلىق قويۇق ئورمانلار بىلەن قاپلانغان
بولغاچقا، بىر باغچىغا ئوخشاپ قالىدۇ. شۇڭا شەرق
ئەللىرىدە كىشىلەرنىڭ توپلىشىپ زىيارەت قىلىدىغان
جايى قەبرىستانلىق بولۇشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەستەك
قىلىندۇ.

بۇ يەرنىڭ بازىرى بىزنىڭ بازارلاردەك بىر كەڭ
مەيدانغا بىنا قىلىنغان ئەمەس. بازارلار كوچىغا ئوخ-
شايدۇ. كوچا بويىدىكى ئائىلىلەرنىڭ كەينىدە هويلا
- ئارام بار، ئالدى كوچىغا قارايدۇ. بۇ ھالەت بىز
تەرەپتىكى ئائىلىلەرنىڭ تەتۈرىسى دېسەكمۇ بولىدۇ.
بازاردا ھەر خىل ئادەملەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇزۇن
يەكتەك كىيىۋالغان دۆلەتمەن سودىگەرلەر، قاپقارا
ساقاللىق، سەللە يۆگىۋالغان ئەنجانلىقلار (ئوتتۇرا ئا-
سىيالىقلار) ، قارا كۆز، ئىلمەك بۇرۇن، ئاق كۆي-
نەكلىك قەشقەرلىقلەر ھەممىسى بار. بۇ بازاردا ئۇ-
چىسىغا ئۇزۇن چاپان كىيىۋالغان بىر تارانچى(جەنۇب-
تىن يەر تېرىش ئۈچۈن كەلگەن ئۇيغۇرلار) سېتىۋال-
غان تاۋۇزنى پىچىپ ھوزۇرلىنىپ يېمەكتە. ئۇنىڭ
چىرايى نېگىرنىڭ چىرايىدەك قاپقارا. چىشلىرى
مەرۋايىتتەك ئاپئاق ئىدى. قاپاقلىرى ئىششىپ كەت-
كەندەك كۆرۈنىدىغان گازىر كۆز مانجۇلار، كۆزلىرى
قىسماق، لىغىلداپ تۇرىدىغان نېپىز ئاق كۆينەك
كىيىۋالغان كۆچمەن خەنزۇلار، بېلىنى چىڭ باغلى-
ۋالغان، تېرىدىن تىكىلگەن تۇماق كىيگەن، پۇتىغا
تېرە يۆگىۋالغان موڭغۇللار دېگەندەك ھەر خىل ئىرق-
تىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ. قارىسىڭىز
ھەممە ئادەم ئالدىراشتەك، بىر-بىر ئىشنىڭ ھەلەكچى-
لىكىدە چېپىپ يۈرگەندەك قىلىدۇ. يىپقا ئۆتكۈزۈپ
كۆتۈرۈپ يۈرگەن يارماق پۇللارنىڭ جىرىڭلىغان ئا-
ۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. يوللاردا كىشىلەر غاڭزى-
لاردا بىر نېمىلەرنى چېكىشىپ، كۈلۈشۈپ بىر -
بىرىدىن ئەھۋال سوراشقاندەكمۇ قىلىشىدۇ. . . بىز-
نىڭ بۇ يەرگە كېلىشىمىز بازارچىلارنى ھەيران قال-
دۇرۇپ غۇلغۇلا پەيدا قىلدى. تەرەپ-تەرەپتىن «ئو-
لۇس، ئولۇس» دەپ توۋلىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى.
بەزىلەر تېخى يېنىمىزغا كېلىپ، ئۈستى-باشلىرى-
مىزنى سىلاپ بېقىشتى. تېخى مەن، بىر كۆچمەننىڭ
كىيىملىرىمىزدىكى ئىزنالىك-بەلگىلىرىمىزنى كۆرۈپ
ھەمرايىغا: قاراپ باقە، ئورۇس لويىنىڭ كىيىملىرى-
دىكى ياماقلار نېمە دېگەن كۆپ، دېگىنىنى ئاڭلاپ
ھەيران قالدىم. بىز كوچىلاردا خانىم-قىزلار ئولتۇر-
غان مەپىلەرگە ئۇچرىدۇق. مەپىدىكى يۈزلىرىگە ئاپ-
ئاق ئۇپا سۈرۈپ، لەۋلىرىنى قىزارتىۋالغان نازىنىن
خېنىملار بىزگە تىكىلىپ قاراپ، يۈزلىرىنى يەلپۈ-
گۈچ بىلەن مەنىلىك يەلپۈپ قوياتتى. بەزىلىرى تۇ-
يۇقسىز كاككۇكتەك قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتەتتى ھەتتا
چېچىغا قىسىۋالغان گۈللىرىنىڭ چۈشۈپ كەتكىنىنى-
مۇ سەزمەي قالاتتى. بۇلار خانلىقتىكى «شەھەرنىڭ
ئاپەتلىرى» دەپ نامى چىققان سەتەڭلەرنىڭ بىر خىلى
بولۇشى مۇمكىن. بىز بىر دۇكانغا كىردۇق. دۇكان-
دار بىزنى ئوبدان قارشى ئېلىپ ئورۇندۇققا تەكلىپ
قىلدى. دۇكان ئىچى خېلى پاكىز ئىدى. تامغا بىر
قانچە ئەينەك ۋە ئۇزۇن ساقاللىق بىر ئامبالنىڭ سۈ-
رىتى ئېسىقلىق تۇرۇپتۇ. يەنە بىر تامدا ئەتراپى زىن-
نەتلەنگەن، ھۆسنخەت چۈشۈرۈلگەن مانجۇ يېزىقىدى-
كى لەۋھە ئېسىپ قويۇلۇپتۇ. يەنە بىر تەرەپكە قال-
پاق، چىلىم، ھېسابات دەپتىرى دېگەندەك نەرسىلەر-
نى ئېسىپ قويۇپتۇ. دۇكاندار بىزنى ناھايىتى چوڭ
ئىززەت-ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. كەينى-كەينىدىن
تاماققا زورلاپ تۇردى، ھەتتا ھېلىقى «شەھەر ئاپەتلى-
رى» دەپ نام چىقارغان سەتەڭ خېنىملارنىمۇ چاقى-
رىپ كەلمەكچى بولدى. خەنزۇلار ئارىسىدا بۇنداق
سەتەڭلەرسىز مېھماندارچىلىق بولمايدىكەن. بۇنداق
سەتەڭلەر ئۈچ تارىلىق غىجەكلىرىنى چېلىپ، سىزگە
ناخشا ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق روھىڭىزنى كۆ-
تۈرۈپ، كۆڭلىڭىزنى ئېچىپ، سىزنى ئۆزىگە رام
قىلماقچى بولىدۇ. سىزنى تاماققا تەكلىپ قىلغان
بولۇپ ئاپئاق قوللىرىنى بوينىڭىزغا گىرەلەشتۈرۈپ
سىزگە يالۋۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ گۈزەل رۇخ-

ساربغا قاراپ سىز ھەرگىز ياق دېيەلمەيسىز. ئۇلار تېخى تاماق ئۈستىدە ئويۇن چىقىرىدۇ، ئويۇندا ئۇتتۇلۇپ قالغانلار ھاراق ئىچىدۇ. بۇنداق ئويۇنلار بىز ئۈچۈن يېڭىلىق بولسىمۇ، بىراق بىز ئۇلارنىڭ تەلەپىنى قوبۇل قىلمىدۇق. چۈنكى بىزنىڭ بازار ئايلىنىدىغان ئىشىمىز تېخى تۈگىمىگەنىدى. بىز تۇرالغۇمىزغا قايتىش يولىدا ئاشپۇزۇللارنىمۇ ئايلىنىپ چىقتۇق. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھاياتى خۇددى قەدىمكى رىمدىكى سەرگەردان پۇقرالارغا ئوخشاش دالىدا ۋە يوللاردا ئۆتىدىكەن. ئۇلار كۈن بويى بازارلاردا لاغايلاپ يۈرىدىكەن. بىر يارماققا ئىگە بولسا، قورسىقىنى بېقىپ، نەدە كەچ بولسا شۇ يەردە تۈنەيدىكەن. ئەگەردە بۇنداق ئەرزانچىلىق بولمىغاندا، بۇ ئەلدىكى نامرات - يېتىملەر ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۈگىگەن بولاتتى. ئادەممۇ شۇنچە كۆپ، شۇنچە كۆپ ئادەمنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىشلەمچى، ئەپسۇس، بۇنداق كۆپ ئادەمگە نەدە ئىش. شۇنچە ئىشلەمچى بىكار يۈرگەن، بۇ يەردە ئەمگەكنىڭ ھېچ قىممىتى يوق. بىز تەرەپلەردە 300 سومغا سالدۇرغىلى بولىدىغان ئۆيلەرنى بۇ يەردە 100 سومغا سالدۇرغىلى بولىدۇ. بىز تەرەپلەردە سىزنىڭ بىر قاچىڭىز سۇنۇپ كەتسە تاشلىۋېتىسىز، ئەمما بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى قايتا قادىتىپ ئىشلىتىدۇ. مەن ئۇستى-ئۇستىلەپ قاداق سالدۇرۇپ چاپلاپ ئىشلەتكەن بىر قاچىنى كۆردۈم. بۇنى قاداپ چىقىش ئۈچۈنمۇ بىر قانچە كۈن ۋاقىت ئىسراپ بولاتتى. بىزلەر بۇنداق ئىدىشنى بىكارغا بەرسىمۇ ئالمايمىز ھەم چاپلاتقىلىمۇ ئاپىرىپ بەرمەيمىز، چۈنكى بۇنداق قاچىنىڭ باھاسىمۇ 20 تىيىندىن ئاشمايدۇ. ياز پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن كۆچمەن خەنزۇلار تىرىكچىلىك ئىشلىرىنى باشلىۋېتىدۇ. ئۇلار يالاڭ ئاياغ، يالاڭ باش بولۇۋېلىپ ئىشلەپ، خالىغان يەردە يېتىپ-قوپۇپ يۈرىدۇ. بىراق قىش پەسلى ئۇلار ئۈچۈن بىر دوزاق. چۈنكى بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىچكى جۇڭگونىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، قىشتا قار، سوغۇق، شىۋىرغان ھۆكۈم سۈرىدۇ. قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقلىرىدا نۇرغۇن كۆچمەنلەر توڭلاپ قار ئاستىدا قالىدۇ. ئەتىياز كېلىشى بىلەن نۇرغۇن جەسەتلەر ئىلى دەرياسىغا تاشلىۋېتىلىدۇ ياكى چېرىكلەر تەرىپىدىن تېپىلغان جايغا كۆمۈۋېتىلىدۇ. خەنزۇ قەبرىلىرىنىڭ مۇقىم بىر يەردە بولماي، ئۇ يەر بۇ يەرلەردە كۆزگە چېلىقىشىدىكى سەۋەب مانا مۇشۇ.

18-ئاۋغۇست

يېقىندا ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبەت ئۆتكۈزۈلدى. جۇڭگولۇقلار ئات قويۇشقا ناھايىتى ئۇستا خەلق. «ماندارىن» دېگەن سۆز بىزگە پورتۇگالىيىلىكلەر ئارقىلىق كىرگەن. ئەمما بۇ سۆزنىڭ خەنزۇلارنىڭ قايسى سۆزىدىن ئېلىنغانلىقى بىزگە نامەلۇم. مانجۇ خانلىقىدا ئاھالىلەر مىن، چىڭ دېگەن ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلغان، «مىن» دېگەن ئاددىي پۇقرالارنى كۆرسىتىدۇ، «چىڭ» دېگەن پادىشاھنىڭ ئەمەلدارلىرى دېگەندەك بىر مەنىگە ئىگە.

ئىلى شەھىرى يەنى مۇسۇلمانلار غۇلجا دەپ ئاتايدىغان بۇ شەھەر ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىي شەھىرى ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭ يەنى ئىلى، تارباغاتاي ۋە يەتتە شەھەرلەرمۇ غۇلجىغا قارايدۇ. ئۆلكىدىكى باش گوبېرناتور ۋە بارلىق ھەربىي قىسىملارنىڭ باش قوماندانى جاڭجۈن دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ يېنىدىكى مۇئاۋىنى ۋە مەسلىھەتچىسى مەسلىھەتچى ئامبال دېيىلىدۇ. تارباغاتايدىمۇ بىر گوبېرناتور (ئۇكۇرداي) قويۇلغان. ئىلىدا مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن بىللە يەرلىك ھاكىمبەگلەرمۇ بار. كونا غۇلجا دەپ ئاتىلىدىغان مۇسۇلمانلار شەھىرىنى ھاكىمبەگلەر باشقۇرىدۇ. ئالتە شەھەردىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئۆز ھاكىمبەگلىرى بار. ئۇلارنىڭ بىرسىگە ۋاڭلىق نامى بېرىلگەن. ئۇ ھاكىمبەگ ئەينى چاغدا مانجۇلارنىڭ جاھانگىر خوجىنى يوقىتىشىغا تۆھپە قوشقان ئىسھاق دېگەن كىشىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن. تورغاۋۇت موڭغۇللىرىنى مانجۇ ئەمەلدارلىرى باشقۇرىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالىدىغان ۋاڭ ئۇتۇغاتىنى ئالغان قەبىلە باشلىقلىرى ۋە مۇستەقىل ئەل سوراش ھوقۇقىغا ئىگە قەبىلە باشلىقلىرىمۇ بار. ئىلى ئاھالىلىرىدىن ئەسلى بىر بولغان يەرلىك مۇسۇلمانلار، قەشقەرلىكلەر، تارانچىلار، خەنزۇلار ۋە مانجۇ ئەمەلدارلىرى شەھەرلەردە تۇرىدۇ. شىبەلەر بىلەن سولۇنلار ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. چاخار موڭ-

غۇللىرىدىن ئايرىلىپ چىققان قالماقلار سايرام كۆلى ئەتراپىدا، ئويراتلاردىن ئايرىلىپ چىققان قەبىلىلەر بولسا تېكەس ئەتراپىدا ياشايدۇ. غۇلجىغا مۇسۇلمانلار (ئۇيغۇرلار) ئاشۇ جۇڭغارلار دەۋرىدە ئاشلىق تېرىتقۇزۇش ئۈچۈن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بولۇپ، ئۇلار ئەڭ دەسلەپ كونا غۇلجىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. شىبە ۋە سولۇنلار مانجۇرىيىدىن كۆچۈپ كەلگەنلەر بولۇپ، سولۇنلار داغۇرلار بىلەن مانجۇلارنىڭ ئارىسىدىن چىققان بىر خەلق. شىبەلەر بولسا مانجۇلار بىلەن سولۇنلارنىڭ ئارىسىدىن چىققان خەلق. بۇ خەلقلەر مانجۇ خانلىقى بۇ يۇرتلارنى ئەل قىلغان چاغلاردا كۆچۈپ چىققان.

تارانچىلار ئالتە شەھەر تەرەپتىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن دېھقانلار، ئۇلار يەر تېرىپ ئەسكەرلەرنى ئاشلىق بىلەن بېقىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، ھۆكۈمەت ئۇلارنى ساپان، بوقۇسا، ئۆكۈز قاتارلىق دېھقانچىلىق لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ھالى تولىمۇ خاراب. قالماقلار ھەربىيلەر ئۈچۈن ئىشلەيدىغانلار بولۇپ، چېگرىدا قاراۋۇلخانىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرىنى باقىدۇ، ئىلىدىكى خەنزۇلارنىڭ بىر قىسمى سودا-سېتىق ئۈچۈن كەلگەن تىجارەتچىلەر، بىر قىسمى ۋاقىتلىق تۇرىدىغان ھۆنەرۋەنلەر، يەنە بىر قىسمى بىراقلا كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەر ھېسابلىنىدۇ. بىراقلا كۆچۈپ كەلگەنلەر چەنپەنلەر دېيىلىدۇ، ئۇلار كەنتلەردە ئولتۇراقلىشىپ، كانلاردا ئىشلەيدۇ ياكى ھەر خىل ئىشلارنى قىلىش ئۈچۈن شەھەرلەردە ياشايدۇ. ئۇلار جاندىن تويغان بىر توپ سەرگەردانلار بولۇپ، دائىم جېدەل-ماجىرا چىقىرىپ تۇرىدۇ. ئۆتكەن يىل قىشتا غۇلجىدا چەنپەنلەر توپلىشىپ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، مانجۇلار بىلىپ قېلىپ، ئەسكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ، مىڭدىن ئوشۇق چەنپەننى قىرىپ تاشلاپتۇ. بۇ قىرغىنچىلىقتا ئۇلارنىڭ يېرىمى دارغا ئېسىلىپتۇ، بىر قىسمىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلتۈرۈپتۇ، يەنە بىر قىسمى جەنۇبقا قاراپ قېچىپ قازاق دالىسى بىلەن چېگرىلىنىدىغان قالقان تېغىغا قېچىپ بېرىۋاپتۇ. ئۇلار ھازىرمۇ شۇ يەردە مۆكۈپ يۈرگىدەكمىش. بۇ ئەلدە يەنە خوي-خوي دەيدىغان بىر مۇسۇلمان خەلق بار، ئۇلار بۇنىڭدىن 300 يىل بۇرۇن خەنزۇ ئېلىگە كىرگەن تۈركلەرنىڭ ئەۋلادى، ئۇلار ھازىر ئۆز مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقاتقان بولۇپ، خەنزۇچە كىيىنىپ خەنزۇچە سۆزلىشىدۇ، بىراق ئۆز ئالدىغا مەسچىت سېلىپ، ناماز ئوقۇپ، دىنىي ئەھكاملار بويىچە ئىش قىلىدۇ، مەسچىتلىرىنى بۇتخانا شەكلىدە سالىدۇ ھەم مەسچىتنىڭ ۋۇۋەسكىسىنى خەنزۇچە يېزىقتا يازىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاخۇن دەپ ئاتىلىدىغان ئۆز موللىلىرى بار، ئۇلار خۇدانى ئاللاھ دېمەي فۇيا دەيدۇ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنى مەيمەيتى دەپ ئاتايدۇ. جۇڭگو تارىخىدا خۇيخۇ، خۇيخۇر، خۇيخۇي دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ، كېيىن ئالتەشەھەرنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولۇپ شەكىللەنگەن بىر خەلق بار، شەرق مەنبەلىرىدە بۇ خەلقنى ئۇيغۇر دەپ ئاتايدۇ، ھازىرقى ئالتەشەھەر خەلقىنى مانجۇلار چەنتۇ دەپ ئاتايدۇ، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى بېشىغا سەللە يۆگىۋالغانلار دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر دىئالېكتىدا (كىلاپروت دېگەن كىشى ئۇيغۇر دىئالېكتى دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان) سۆزلىشىدۇ. بۇ تىل تۈركىي تىلنى ئاساس قىلغىنى بىلەن يەنە مەلۇم جەھەتتىن ئوخشاشمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا موڭغۇلچە سۆزلەر كۆپ، تىبەتچە سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس، بۇ تىلنىڭ گىراماتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى ۋە گەپ قىلغاندا مەلۇم بولىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىمۇ نۇرغۇن. ئالاتاۋ قىرغىزلىرىنىڭ تىلى مۇشۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار چىڭگىزخان ياشىغان دەۋرلەردىلا ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغان ھەم ئۆزلىرىنىڭ يېزىق مەدەنىيىتىنى ساقلاپ كەلگەن مىللەت. ئۇلار مەدەنىيەتلىك مىللەت بولغاچقا، موڭغۇللار ئۇلارنى كاتىپلىق ۋە باشقا ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇپ پايدىلانغان. مەن بۇ يەردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان قەدىمكى موڭغۇل يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى قانچە ئىزدەپ باققان بولساممۇ تاپالمىدىم. مانجۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە ياشاپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ نامىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىماي «مۇسۇلمان» دەپلا ئاتايدۇ، ئەمما باشقا بىر قىسىم مىللەتلەرنى ئۆز مىللىي نامىدا ئاتايدۇ. مانـ

جۇلار ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەنجانلىقلار دەپ ئاتايدۇ. ئوسمان تۈركلىرىنى خۇنكار، رۇسلارنى ئۇلۇس، موڭغۇللارنى تويىزى، قازاقلارنى خاساق، ئالاتاۋ قىرغىزلىرىنى بۇرۇت دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتايدۇ ۋە قىرغىزلارنى بەدەۋىيلەر دەپ قاراپ ھېچقانداق ئېتىبار بەرمەيدۇ.

20-ئاۋغۇست

بىر ئىشتىن تولىمۇ ھەيران قالدۇق. بۈگۈن چۈشلۈك تامىقىمىزغا قارا توخۇنىڭ گۆشىنى ئەكەلگەنىكەن، قارىساق توخۇنىڭ گۆشىمۇ، شورپىسىمۇ ھەتتا سۆڭەكلىرىمۇ قارا چىقىپتۇ. ئىۋان ئىلچى (كونسۇل) بىزگە قارا توخۇنىڭ گۆشىنىڭ قارا، قاتتىق ھەم تەمسىز بولىدىغانلىقىنى دېدى. خەنزۇلاردا ئۆي قۇشلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇڭداپ بولغاندىن كېيىن ساتىدىغان ئادەت بار.

21 - ئاۋغۇست

خەنزۇلار ئېلىنى شەرقتە چىن دەپ ئاتايدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 221 - يىلىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلغىچە بۇ ئەلدە چىن سۇلالىسى دېگەن بىر فېئوداللىق پادىشاھلىق قۇرۇلغان. بۇ سۇلالىنىڭ قۇرغۇچىسى چىن شىخۇاڭ دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئوغلى تەختكە چىققاندا ئىچكى ئۇرۇش يۈز بېرىپ، چىن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغان. خەنزۇلار ئۆز ئېلىدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرىنى قەبىلە نامىلىرى ۋە خاقانلارنىڭ نامىلىرى بىلەن ئاتىغىنىغا ئوخشاش، ئۆزلىرىنىڭ نامىنىمۇ سۇلالە نامىلىرى بىلەن ئاتىۋالىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى مانجۇلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «خەنزۇ» دەپ ئاتايدۇ. خەن دېگەن نام مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلدىن مىلادىيە25 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئىككىنچى قېتىملىق سۇلالە - خەن سۇلالىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن. بۇ سۇلالىنى خەن گاۋزۇ دەپ ئاتالغان ليۇ باڭ دېگەن كىشى قۇرغانىكەن. خەن - ساما يولى دېگەن سۆز. مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ جۇڭگو (دۇنيانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دۆلەت، ئاسمان پادىشاھلىقى) دېگەن يەنە بىر نامى بار. بۈگۈنكى چىن سۇلالىسى يۇرت سوراشتا تەدبىرسىزلىك قىلغاچقا، تېزلا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىپ، تارىختا يامان ئاتاققا قالغان. بىراق چىن شىخۇاڭ پادىشاھلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ قارالغاچقا، ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. ئادەتتە خەنزۇلار مانجۇلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈپ مىن (پۇقرا) دەپ ئاتىلىدۇ. مانجۇلار تۇغ دەپ ئاتىلىدۇ. مانجۇلارنىڭ ھەممىسى بىر قانچە تۇغلارغا بۆلۈنگەن.

قەدىمكى زامانلاردىلا يەنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا خەنزۇلارغا تونۇشلۇق بولۇپ كەلگەن بۇ يۇرتنىڭ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىرى بولغان، بىر قانچە شەھەر دۆلەتلىرى قۇرۇلغان. بۇ خەلقلەرنىڭ كىم بولىدىغانلىقى ھەم قايسى تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقى نامەلۇم، كېيىنكى زامانلاردا بۇ يەردىكى خەلقلەر تۈركىستاننى مەركەز قىلغان سوغدىيانا دۆلىتىگە تەۋە بولغان. خەنزۇلار بۇ يەردىكى بىر قەدىمىي شەھەرنى بېشى بالى دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ ئىسمىدىكى «بالى» دېگىنى «بەل، داۋان» دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا «بېشى بالى» دېگەنلىك «بەش بەل، بەش داۋان» دېگەنلىك بولىدۇ، دېگەن قاراشلارمۇ بار. ئالتەشەھەر دېگەن ئىسىمنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا خەنزۇ مەنبەلىرىدىن بىر نەرسىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى تۈجۈ (تۈرك)، جوجان، ياۋچى دېگەنلەر زادى قانداق خەلقلەر؟ بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە قارا خىتايلار كىدانلارنىڭ ئەۋلادى، ئالتۇن خانلار (چىن سۇلالىسى كىشىلىرى، بۇرقېلار) بولسا يۈجىلارنىڭ ئەۋلادى دېيىلىدۇ. ئىۋان ئىلچى بۇلارنى گېتلار، ماساگېتلار دەپ قارايدۇ. ھەيران قالارلىق يېرى شۇكى، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى خەنزۇ مەنبەلىرىدە بىر خىل قەۋملەر تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ قەۋملەر نوغايلارغا ئىشلەپ بېرىدىغانلار ئىدى، دېيىلگەن. بۇ توغرىلىق تەپسىلىيرەك چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىياكىنىف بىچۈرىن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار» ناملىق كىتابىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

22-ئاۋغۇست

بۇ يۇرتتىكى نانلار بىزنىڭ نانلىرىمىزدىن ئاقىراق كېلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى بۇ يەردىكىلەر بۇغداينى نەمدەپ بولغاندىن كېيىن ئۇن تارتىدۇ. ئەمما بۇنداق ئۇندا يېقىلغان نانلار ئاسان قۇرۇپ قېلىپ قېتىپ كېتىدۇ. بۇ يەردىكى خەنزۇ تۈگمەنلىرىگە ئات، قې-

چىرلار قوشۇلىدۇ. بەزىدە سۇ تۈگمەنلىرىمۇ ئۇچراپ قالىدۇ، ئەمما بىزلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ يەرنىڭ خامانلىرىمۇ باشقىچە، بۇ يەردىكىلەر خاماندا بۇغداي يۇمشىتىش ئۈچۈن ئۆكۈز ياكى ئات قوشۇلغان چوڭ تاشلارنى ماڭغۇزىدۇ. ئىچكى ئۆلكىلەردە دېنىنى ئىسراپ قىلماسلىق ئۈچۈن، بۇغداينىڭ باشاقلىرىنى ئايرىم قىرقىۋېلىپ، سامانلىرىنى كېيىن ئورۇپ يىغىۋېلىپ، ئۇنى ئۆي سالغاندا ئۆگزىگە سالىدىكەن ياكى بورا، قالپاق دېگەندەك نەرسىلەرنى توقۇيدىكەن.

جۇڭگو (مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى) ئۆزىنىڭ مۇقىم بولمىغان جەمئىيەت ئەھۋالى، مەجۇسىيلىك ئاساسىدىكى پەلسەپىسى ۋە يەككە-يىگانىلىقى جەھەتتىمۇ، ئاجىزلىقى ۋە مۇداپىئە جەھەتتىكى بوشاڭلىقى جەھەتتىمۇ قەدىمكى زاماندىكى ھالىدىن كېتىپ خاراب بولۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان رىم ئىمپېرىيىسىگە بارغانسېرى ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. ئەگەر سىز جۇڭگو تارىخىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ بىلىپ باقسىڭىز، بۇنداق ئوخشاشلىقنىڭ يەنە بارلىقىغا قاراپ ھەيران قالىسىز.

تارىختا بەدەۋىيلەر خەنزۇلارغا كۆپ قېتىم تەھدىت سالغان. بىراق خەنزۇلارغا تاقابىل تۇرالماي ئاجىزلارغا خاس چارە-تەدبىرلەرنى تۈزۈپ، ياتلارغا قۇللۇق بىلدۈرۈپ، سوۋغا-سالام تارتۇق قىلىپ، ئۇلاردىن ئىنساپ تىلىگەن ھەم بۇ سوۋغا-سالاملارنى يات قەۋملەرنىڭ ئۆزلىرىگە قىلغان ياردەملىرىنىڭ ئەجرى ھەققى دەپ قاراپ كەلگەن. خۇددى قەدىمكى رىم پادىشاھلىرى يات قەۋملەرگە كېنەز نامىنى بەرگىنىدەك، جۇڭگو پادىشاھلىرىمۇ ئەتراپتىكى باشقا خەلقلەرگە ۋاڭ، گوڭ ناملىرىنى تارتۇق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئابروي-پەرەسلىك ھېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ كەلمەكتە. يەنە كېلىپ بۇ پادىشاھلار سوۋغا-سالامغا قارىغاندىمۇ ئېغىرراق بىر خىل بەدەلنى تۆلەيدۇ. خۇددى تۈركىيە سۇلتانلىرىنىڭ ئۆز قىزلىرىنى ئۆزى يېتىلەپ ئاپىرىپ يات قەۋملەرگە سوۋغا قىلغىنىغا ئوخشاش، جۇڭگو پادىشاھلىرىمۇ ئۆز مەلىكىلىرىنى ئەتراپتىكى يات مىللەتلەرگە ياتلىق قىلغان. جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ دۆلەتنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇقەررەز بولۇپ كەتمىگەنلىكىگە ھەيران قالماي تۇرالمايمىز. بۇ دۆلەتنى يات ئەللەر كۆپ قېتىم بېسىۋېلىپ، تالان-تاراج قىلىپ كەلگەن. ئەمما ھەر قېتىملىق قالايمىقانچىلىقتا پەقەت پادىشاھلا تەختتىن چۈشۈپ، جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ ئەل بىر دۆلەت سۈپىتىدە ساقلىنىپ قېلىۋەرگەن. بۇ دۆلەتنى بېسىۋالغان يات خەلقلەر خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچراپ، ئاخىرىدا خەنزۇلارغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتكەن. ئۇنداقتا شۇنچە مەدەنىيەتلىك دەپ ئاتالغان رىم ئىمپېرىيىسى نېمە ئۈچۈن سىرتتىن بېسىپ كىرگەن ياتلارنى (ياۋايى خەلقلەرنى) مەدەنىيەت جەھەتتىن بېقىندۇرالمىغان. رىم ئىمپېرىيىسى قەدىمدە مۇقەررەز بولدى. بۇتپەرەسلىكنى يىلتىزىدىن يوق قىلىۋەتكەن خىرىستىئانلار مۇقەررەز قىلىۋەتتى. رىملىقلار دىنسىزلار ئىدى. ئۇلارنىڭ يول باشلىغۇچىلىرى (پەيغەمبەرلىرى) مۇ يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى دۇنيادىكى بۇ قۇدرەتلىك ئەلنى يات خەلقلەر ئەمەس، بەلكى خىرىستىئان دىنى مۇقەررەز قىلىۋەتتى دېسەكمۇ بولىدۇ. جۇڭگودا دىن ئەڭ ئۈستۈن ئورۇندىكى نەرسە ئەمەس. ھەركىم خالىغان دىنغا كىرسە بولىۋېرىدۇ، شۇڭا سىرتتىن كىرگەن يات خەلقلەر خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلماسلىقتا، خەنزۇلار بىلەن ئارازلىشىشقا سەۋەب تاپالمايدۇ، يەنە كېلىپ خەنزۇلار ئۈستىدىن شىكايەت يۈرگۈزگەن يات خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرىمۇ دىنغا ئانچە ئېتىبار بېرىپ كەتمەيدىغان خەلقلەر ئىدى. رىم ئىمپېرىيىسىگە بېسىپ كىرگەن گېرمان قەبىلىلىرى بولسا خىرىستىئان دىنىنى يېڭىلا قوبۇل قىلغان بولغاچقا، دىنىي قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، دىنسىز ھەم خۇدانىڭ ئاسىيسى ھېسابلىنىدىغان رىملىقلارغا چىش-تىرنىقىغىچە ئۆچ ئىكەن. شۇڭا خىرىستىئان ئەقىدىلىرىگە پۈتۈنلەي يات بولغان رىمدىكى مەجۇسىيلىك ۋە باشقا ئەقىدىلەرنىڭ پۈتۈنلەي يوقۇلۇپ كېتىشى مۇقەررەر ئىدى. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ گۇمران بولۇشىغا گېرمانلار سەۋەبچى بولغان بولسا، كېيىن كىرىست بايرىقى ئاستىدا جەم بولۇپ گۈللەنگەن گېرمانلارنىڭ دۇنياغا كېلىشىدە يەنە ئۆزلىرى ئاساسىي رول ئوينىدى. ئەگەر تارىختا خەنزۇلارنى مۇسۇلمانلار ياكى خىرىستىئان دىنىدىكى خەلقلەر بويسۇندۇرغان بولسا، جۇڭگو

بەلكى مۇنقەرز بولۇپ كەتكەن بولاتتى، ئۇ چاغدا
جۇڭگودا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان دۇنياۋى شۆھرەتكە
ئىگە مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى پۈتۈنلەي يوقالغان بولات-
تى ياكى باشقىچە بىر ئېتىقاد بايرىقى ئاستىدا خەنزۇ-
لار قايتا يېڭى قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ تەرەق-
قىي قىلار ئىدى.

23-ئاۋغۇست

بۈگۈن ئۈچىنچى قېتىملىق سۆھبەتنى ئېلىپ بار-
دۇق. چاي ئىچكەچ پاراڭلىشىپ ئولتۇردۇق. بىز
بىلەن سۆھبەتلىشىشكە كەلگەن بەزى ئامباللار مۈگ-
دەپ قالغاندەك ئولتۇراتتى. بىز تەرەپنىڭ كونسۇلىدا
بېيجىڭدا سىزىلغان مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ خەرىتى-
سى بار ئىدى. بۇ ناھايىتى توغرا سىزىلغان بىر
خەرىتە بولۇپ، خەرىتىدىكى چوڭ دەريالار قارا كۆك
رەڭدە، كىچىك دەريالار يېشىل رەڭدە سىزىلغانىدى.
تاغلارمۇ ئەگرى-بۈگرى بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەن-
گەنىدى. جۇڭگودىكى ئىككى مۇھىم دەريا ئاتالغان
چاڭجياڭ ۋە خۇاڭخې دەريالىرىمۇ ئېنىق كۆرسىتىل-
گەنىدى. كونسۇلدا يەنە شىنجاڭنىڭ يەنى جۇڭغارىيە،
تارباغاتاي ۋە ئالتەشەھەرلەرنىڭ ئاتلىسىمۇ بار ئىدى.
خەرىتىدە جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسى بالقاش كۆلى
بىلەن ئىسسىق كۆلگىچە ئۇلاشتۇرۇپ سىزىلغان ھەم
بالقاش كۆلى تۈمۈرتۈنور، ئىسسىق كۆل تۇز كۆل،
دەپ ئاتالغان. دېيۇس ئەپەندى جۇڭگو خەرىتىلىرى
توغرىسىدا توختىلىپ «جۇڭگو خەرىتىسى دەل سى-
زىلغان خەرىتە. ئەنگلىيە باشقۇرۇشىدىكى ھىندىس-
تاننى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ
خەرىتىلىرى ئارىسىدىن جۇڭگو خەرىتىلىرىدەك توغرا
سىزىلغان خەرىتە يوق دېيەرلىك» دېگەنىدى.

بۇ يۇرتتىكى بۇددا دىنىنىڭ خۇتۇختا (لاما دىنى-
دىكى بىر دىنىي ئەمەل دەرىجىسى) دەرىجىلىك روھا-
نىيسى خامبا دەپ ئاتىلىدۇ ۋە غۇلجىدىن 15 چاقىرىم
نېرىدىكى بىر جايدا تۇرىدۇ. موڭغۇلىيە بىلەن تىبەتتە
بۇددا دىنىنىڭ مۇخلىسلىرىنىڭ سانىغا قاراپ قويۇل-
غان 72دەك خۇتۇختا بار، ئۇلار دۇنياغا قايتا تۆرەل-
گەن مۇخلىسلار دەپ قارىلىدۇ. خۇتۇختا ـ يۇقىرى
كامالەتكە يەتكەن دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار بۇددانىڭ
ھوزۇرىغا ئەڭ يېقىن كىشىلەر دېيىلىدۇ، خۇتۇختا
بولغانلار نوم ئوقۇش ئۈچۈن تىبەتكە بارسا دالاي لاما
ئۇلارنى ئالاھىدە كۈتۈۋالىدۇ.

25-ئاۋغۇست

تۈنۈگۈن مەن غۇلجا شەھىرىنىڭ سىرتىغا چى-
قىپ كەلدىم. بۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھاۋاسى دې-
مىق بولغاچقا ئادەمنىڭ نەپسىنى قىساتتى. شىنجاڭ-
دا ئەڭ دەسلەپ يەنە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى زامانلار-
دا زادى قانداق مىللەتلەرنىڭ ياشىغانلىقى توغرىسىدا
ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى زامانلاردا ئۈچ-
تۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، ئۈرۈمچى، پىچان، خوتەن،
يەكەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز
ئالدىغا پادىشاھلىرى بار بولغان شەھەر دۆلەتلىرى
ئىدى. خەنزۇ مەنبەلىرىدە بايان قىلىنىشىچە، بۇ پادى-
شاھلىقلارنىڭ ئاھالىلىرى بۇددا ئەقىدىلىرىگە قاتتىق
ئەمەل قىلغان ھەم بۇددا ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىش ئۈ-
چۈن ئىچكىرىدىن نۇرغۇنلىغان راھىبلار خوتەنگە كې-
لىپ بۇددا ئىلمى بىلەن پەلسەپىسىنى ئۆگىنىپ قايت-
قان. بەزى ئالىملار بۇ شەھەر دۆلەتلىرىنى ھىندى
نەسلىدىكى ئاھالىلەر بەرپا قىلغان ھەم خوتەن دېگەن
سۆز سانسكرىتچە قوستانا (يەر كىندىكى) دېگەن
سۆزدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ. بۇ ھۆكۈم-
نىڭ توغرىلىقىغا ئانچە ئىشەنگۈم كەلمىدى، شۇنداق-
تىمۇ بۇ پىكىرلەرنىڭ خېلى جېنى باردەك قىلىدۇ.
ئۆز ئارا قوشنا بولغانلىقى ئۈچۈن تىبەتلەرنىڭ تۇران
تەرەپلەرگە ئۆتۈپ بۇددا دىنىنى تارقىتىشى ئېھتىمالغا
ناھايىتى يېقىن ئىدى. ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ چى-
راي-شەكلى ھىندى، پارسلارغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىق
تاجىكلارغا ئوخشايدۇ. تاجىكلار ئۆزلىرىنى ھازىر يا-
شاپ كېلىۋاتقان جايلاردا قەدىمكى زامانلاردىلا يەنى
تۈركلەر كېلىشتىن بۇرۇنلا ياشاپ كەلگەن، دەپ قا-
رايدۇ. قارامتۇل، چوڭقۇر كۆز، قاڭشارلىق، ۋى-
جىكرەك كەلگەن ئالتەشەھەرلىكلەر تۈرك ۋە موڭغۇل
ئىرقىدىكىلەرگە ئوخشىمايدۇ. بەزىلەر 11-ئەسىرلەر-
دە شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىگە ئايلىنىپ بولغان
ئۇيغۇرلارنى موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە دېيىشىدۇ. ئەينى
چاغدا ماۋەرائۇننەھرگە كەلگەن موڭغۇللار بىلەن
ئۆزبېكلەرنىڭ موڭغۇل ئىرقىغا خاس چىراي - شە-
كىللىرى ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. ئە-

گەر ئۇيغۇرلارنى موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە دېسەك، ئۇ ھالدا ئۇلار ئاسانلا ئۆزگىرىپ ھازىرقىدەك باشقىچە بىر ئىرقتىكى مىللەتكە ئۆزگىرىپ قالالامتىمۇ؟ ئەجەپلىنەرلىك يېرى شۇكى، پۈتكۈل ئالتەشەھەر خەلقى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدۇ (تاجىكلاردىن باشقا). شۇڭا «بۇ مەسىلىلەرنىڭ تېگىگە يېتىش ناھايىتى تەس» دېگەن گەپ. «گۇچجۇرۇ-داچجۇرۇ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر بۇددا دىنى قامۇسى بولۇپ، ئۇ 520 جىلدتىن تۈزۈلگەن. قامۇستىكى ئېلىپبەلىك مۇندەرىجىمۇ 20 جىلد كېلىدۇ. بۇنداق كىتابلار ھەرقانداق بىر لاما ئىبادەتخانىلىرىدا ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئەگەر موڭغۇللار يايلاق ئالمىشىپ كۆچۈشكە توغرا كەلسە، پەقەت مۇشۇ قامۇسنى يۆتكەش ئۈچۈنمۇ 52 تۆگىگە ئارتىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ قامۇس كىتاب بارلىق دىنىي ئەھكاملار، ئەقىدىلەر، پەلسەپە، تارىخ، تىل بىلىملىرىنى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالغان، يەنە ئۇنىڭدا سانسكرىتچە لۇغەتمۇ بار دېيىلىدۇ. مانجۇ پادىشاھى بۇ قامۇسنىڭ چىرايلىق تۈپلەنگەن بىر نۇسخىسىنى روسىيە ۋەكىللىرىگە سوۋغا قىلغانمىش. قالغان بىر قىسمى ھازىر روسىيىگە ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن.

30-ئاۋغۇست

تۈنۈگۈن بىز خېلى داغدۇغىلىق بىر مەرىكە ئۆتكۈزۈپ كونسۇلىمىزنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلىدۇق. بۇ مەرىكىمىز زېرىكىشلىك تۇرمۇشىمىزغا خۇشاللىق ئەكىلىپ ھەممەيلەننى شاتلاندۇردى. مەرىكىدە خەنزۇلارنىڭ پوجاڭزىلىرىنى ئاتتۇق ۋە باشقا قىزىقارلىق ئويۇنلارنى ئوينىدۇق.

3-سېنتەبىر

بۈگۈن مانجۇلار ۋە خەنزۇلار ئۈچۈنمۇ بىرەر خۇشاللىق كۈن بولغاندەك قىلاتتى. سېپىل ئىچىدىن چىققان بۇرغا ئاۋازى بىلەن توپ-زەمبىرەكلەرنىڭ گۈلدۈرلەشلىرى كېچىچە ئاڭلىنىپ تۇردى. پوجاڭزىلار ئېتىلىپ قۇلاقنى پاڭ قىلىۋەتتى. فۇشەنلۇن ئىسىملىك بىر سودىگەر ئاغىنەم ماڭا ياخشىلىق بەلگىسى سېلىپ پىشۇرۇلغان ئاي توقاچتىن ئەكىلىپ بەردى. مەن ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى كۆزدە تۇتۇپ تەمىنى تېتىپ باقاي دەپ، بىر تالنى ئاغزىمغا ئېلىۋىدىم، چوشقا يېغىنىڭ پۇرىقى گۇپۇلدەپ چىقىپ تۇرغاچقا سەسكىنىپ كەتتىم.

4 - سېنتەبىر

بۈگۈن مانجۇلار دەريا بويىدا ھەربىي مەشق ئېلىپ باردى. قولدايلار ئۆزلىرىنىڭ چېكىملىكلىرىنى چەككەچ چېدىرلاردا كۆزەتمەكتە، ئەسكەرلەر ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلماقتا. ئۇلارنىڭ ئوقلىرى پەقەت زايا بولماي نىشانغا تەگمەكتە، ئۇلار ئوقيا ئېتىشقا كارامەت ئۇستا ئىدى. ئەمما توپ ئېتىشقا ناباپراق ئىدى. قولداي دېگىنىمىز شتاب ئوفىتسېرى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، پەقەت تەتقىقاتچىلارلا بىلىدىكەن. بۇ يۇەن سۇلالىسىدا ئىشلىتىلگەن سۆز بولۇپ، رۇس شەجەرىلىرىدىمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. ئىلىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرى خىزمەت نامى ياكى نام ئاتىقى بىلەن ئاتىلىدۇ. گېنېرالنى ئامبال ياكى دارىن دەيدۇ، ئامبال دېگىنى مانجۇچە، دارىن دېگىنى خەنزۇچە بولۇپ، ھەر ئىككىسى چوڭ ئادەم دېگەنلىك بولىدۇ. يەنى رۇسلارنىڭ ۋېلموژا (ئۇلۇغ) دېگەن سۆزى بىلەن مەنىداش. يەنە چوڭراق ئوفىتسېرلار لويې دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر خىل ئەمەلدارلارنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆز ئىسمىنىڭ بىرىنچى ھەرپى (فامىلىسى) دىن كېيىن، بۇ ناملىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. مەسىلەن: تۇ دارىن، كا دارىن، سا قولداي، كا قولداي، بۇ قولداي دېگەندەك.

بۇ ئەلدە رۇسلاردىكى «ئۇرا» دېگەن ئالقىش سۆزىنى خۇەندۇ (欢度) دەيدۇ ياكى «ۋەنسۈي» (تۈمەن مىڭ يىل ياشىغايلا) دەپمۇ ئاتايدۇ. جۇڭگودا نۇرغۇن نەرسىلەر كەم بولسىمۇ، بىراق بىزنىڭ ئۈگىنىۋېلىشىمىزغا تېگىشلىك نۇرغۇن نەرسىلەر بار. جۇڭگولۇقلار ئەمگەكچان، ئۆزىنى پەس كۆرمەيدىغان، راستچىل بولۇشتەك كىشىلىك مۇناسىۋەتتە كەم بولسا بولمايدىغان مىجەزگە ئىگە. جۇڭگودا بىرەر سۇلالە ئالماشسا، كېيىنكى سۇلالە كىشىلىرى جەم بولۇپ ئالدىنقى سۇلالىنىڭ تارىخىنى يازىدۇ، يازغاندىمۇ پاكىتقا ھۆرمەت قىلىپ يازىدۇ. سوت ئىشلىرىنى مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۆزى ئېلىپ بارىدۇ. جۇڭگودا گۇناھكار دەپ قارالغانلار ئىقرار قىلمىغۇچە

سوت قىلىش ئاخىرلاشمايدۇ.

6 - سېنتەبىر

بۈگۈن باغلارنى ئارىلاپ سەيلە قىلدۇق. غۇلجا شەھىرىنىڭ ئىلى دەرياسى بويىدىكى بىر شەھەر ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە مەلۇم. بىراق بۇ شەھەرنىڭ ساربۇلاق دەرياسىنىڭ ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان جايىغا جايلاشقانلىقىنى بىلمەيدىغانلار بولۇشى مۇمكىن. شەھەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا تۆت چاقىرىم كېلىدۇ. شەھەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك زېمىنى قۇم توپراق، قىيالىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. روسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ بىر ماتېرىيالىدا، بىر تاتارنىڭ سۆزى نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، غۇلجىنىڭ ئۆيلىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان تاملار بىلەن قورشالغان ياغاچ ئۆيلەر، دېيىلگەن بولسىمۇ، بۇ شەھەردە ياغاچ ئۆيلەر يوق ھەم بىر قىسىم بامبۇك كەپىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ياغاچ ئۆيلەر توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. غۇلجىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى قومۇش ياكى سامانلار بىلەن يېپىلىپ، ئۈستى لاي بىلەن سۇۋاپ ئىشلىنىدۇ. پەقەت چوڭراق ئىبادەتخانا ئىمارەتلىرىنىڭ ئۈستىلا كاھىش بىلەن يېپىلىدۇ.

غۇلجىدا 70 مىڭچە ئادەم بار دېيىلىدۇ. شەھەر سىرتىدىكىلەر بۇنىڭغا كىرمەيدۇ. شۇڭا غۇلجىدىكى قەبرىلەرنىڭ سانى ئۆينىڭ سانىدىن كۆپ بولسا كۆپكى ھەرگىز ئاز ئەمەس. شەھەردە 8000چە ئەسكەر بار.

8-سېنتەبىر

خەنزۇلار بىزگە نەرسە - كېرەكلەرنى ساتماقچى بولسا ماختاپ كۆپتۈرۈپ، ھەتتا بۇ پادىشاھىمىز ياقتۇرىدىغان نەرسە، دەپ ساتىدۇ. ئۇلار بىزنى ھېچ ئىش ئۇقمايدىغان بەدەۋىلەر دەپ قارىغاچقا، بىزنى پادىشاھقا ئىخلاس قىلمايدىغانلار، دەپ كەمسىتىدۇ. ئۇلار بىر چىنە ساتماقچى بولسىمۇ، بىزگە بۇنى ئاپىرىپ رۇس پادىشاھىغا سوۋغا قىلغايسىلەر، دېيىشنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

10-سېنتەبىر

بىز بۈگۈن كۆڭۈل ئېچىپ كېلەيلى دەپ شەھەر سىرتىدىكى باغلارنى چۆگىلەپ كەلدۇق. غۇلجا شەھىرىنىڭ پەيزىنى ئىلى دەريا بويىدا ئەمەس، بەلكى ساربۇلاق دەرياسىنىڭ بويىدا سېزگىلى بولىدۇ.

12-سېنتەبىر

بۈگۈن سودىگەر ئاغىنىمىز فۇ چەنلۇن بىزنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى.

13-سېنتەبىر

بۈگۈن سودا بازىرىمىزدىكى ھەممە ئادەملىرىمىزنى بىللە ئېلىپ ئىلى دەرياسى بويىغا باردۇق. چۈنكى بىز بۇ يەردە ماللىرىمىزنى يەرمەنكە قىلىپ ساتاتتۇق. بىز دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرغان ساپ مۇھىتتىن ياخشى ھاۋالىنىپ كەلدۇق. يەرمەنكىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى قاتتىق بوران چىقىپ، ھاۋا سوۋۇپ كەتتى. دېمىسىمۇ كۈز پەسلى يېتىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ يەرنىڭ ياز پەسلى ئىسسىق بولغىنى بىلەن قىش پەسلىدە بىز تەرەپتىكىدەك قاتتىق سوغۇق بولمايدۇ. قاتتىق سوغۇق بولغاندىمۇ نۆلدىن تۆۋەن 15 گرادۇستىن چۈشۈپ كەتمەيدۇ.

15-سېنتەبىر

بۇرۇن بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ياۋروپا ئەللىرىنى ئۈلگە قىلىپ تەشكىللەنگەن، ئۇلاردىمۇ تەپتىش ئورۇنلىرى بار، سوت ئورۇنلىرىمۇ ئاجايىپ، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئەمما بۇ قاراشلارغا قارىغاندا، سېنكوۋسكىي ئەپەندىنىڭ جۇڭگولۇقلارمۇ پارسلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاشلا ئاسىيالىقلار، شۇڭا ئۇلاردا تەپتىش، سوت ئورگانلىرى بار دېيىلگەندىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرىدىلا بولۇشى مۇمكىن، ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس، دېگەن قارىشى خېلى ئاقىلانە قاراشتەك قىلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچىمۇ جۇڭگونىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇلى باشقا ئاسىيا ئەللىرىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بۇ يۇرتتىكى جاڭجۇنمۇ بىزنىڭ قەدىمكى زاكۇن تايىقى تۇتقان پادىشاھلىرىمىزدىن قېلىشمايدۇ. جاڭجۇننىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەكلىرىنى پۈتۈنلەي خەلق كۆتۈرىدۇ. قاساپلار ئۇنىڭغا گۆش ئەكىلىپ بېرىدۇ، تىككۈچىلەر كىيىم تىكىدۇ، ئۇستىلار ئۆي سېلىپ بېرىدۇ، باج-سېلىق، خىيانەتچىلىك ئەدەپ كەتكەن. پارىخورلۇقتا بۇ ئامباللار ئىران شاھىدىن ئېشىپ چۈشكەن. مەن ئامباللارنىڭ دەۋانى قانداق بىر تەرەپ قىلىدىغانلىقىنى

ئۆز كۆزۈم بىلەنمۇ كۆرۈپ باقتىم. بىر قېتىم مېنىڭ ئېتىم سۇغارغىلى ئاپارغان يەردىن قېچىپ كېتىپ، مانجۇلارنىڭ ئاتلىرىغا قوشۇلۇپ كەتتى. كېيىن ئات باشقىلارغا سېتىۋېتىلىپتۇ. ئەرز قىلغانىدۇق، ئامباللار ھېچ نەرسىنى بىلمەس بولۇۋېلىشتى، بۇ ئىشنى بىلىدىغان خەنزۇلار قورقۇپ ئاغزىنى ئاچقىلى ئۇنىمىدى، ئامباللار ھېچقانداق تەدبىر قوللانمىدى. قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇمايدۇ-دە! مەن كاتتا ئابرويلۇق كىشىلەر مېھمانلارغا خىيانەت قىلمايدۇ، دەپمۇ باقتىم. مانجۇلارنىڭ يوقالغان نەرسىنى ئامبالنىڭ ئىچىگە تىقىۋالساڭمۇ تاپقىلى بولىدۇ، دېگەن ماقالىنى، موڭغۇللارنىڭ بىر تۆگىنىڭ سۈيدۈكىگە مىڭ تۆگە تېيىلىپ كېتىدۇ، دېگەندەك ماقاللىرىنى ئىشلىتىپمۇ باقتىم، بىراق بۇ گەپلەر كار قىلمىدى.

ھەر قانداق ئېسىل ئادەمنىڭمۇ ناچار ئىللەتلىرى بولغانغا ئوخشاش، جوڭگولۇقلاردىمۇ بۇزۇقچىلىق ئىشلىرى قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن. شەھەرلەردە ئادەمنى يولدىن چىقىرىدىغان سەتەڭلەر مىغىلداپ يۈرۈشىدۇ. ئاڭلىشىمىزچە، بېيجىڭغا يېقىن بىر كىچىك شەھەرنىڭ بازىرىغا شۇنداق سەتەڭدىن ھەر يىللىق يەرمەنكىدە 700 سەتەڭ يىغىلارمىش. خۇاڭخې دەرياسىنى بويلاپ ماڭغان ئادەمگە مەخسۇس سېلىنغان سەتەڭلەر سارىيىدىن 10 چاقىرىمدا بىرى ئۇچراپ تۇرارمىش.

29-سېنتەبىر

15-سېنتەبىردىن باشلاپ ھاۋا سوۋۇپ، غەربىي جەنۇبتىن توختىماي شامال چىقىپ، كۈز پەسلىنىڭ ئالامەتلىرى رەسمىي كۆرۈلۈشكە باشلىدى. كېچىسى چىققان قاتتىق بوراننىڭ دەھشەتلىك ئاۋازى دەستىدىن تۈزۈك ئۇخلىيالمىدۇق. غۇلجا ئەتراپىدىكى تاغلارغا قار چۈشۈپ، بارلىق يېشىللىق قار ئاستىدا قالغانىدى. مۇشۇ كۈنلەردە غۇلجىغا يېڭى كەلگەن كىشىلەر بەزگەككە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل كېسەلگە گىرىپتار بولۇۋاتاتتى. مېنىڭمۇ شۇنداق بىر كېسەلگە گىرىپتار بولغىنىمغا بىر ھەپتە بولغانىدى. بۇ جەرياندا بىز ئىلى ۋە سارىبۇلاق دەريالىرىنىڭ بويىغا بىر قېتىمدىن بېرىپ كەلگىنىمىزنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھېچ يەرگە بارمىدۇق. ئۇ يەرلەردە ياۋا ئۆردەكلەر بىلەن قىرغاۋۇل كۆپ بولسىمۇ، ئۇ يەردىكى ئوۋ ئوۋلىشىمىزنىڭ تايىنى بولمىدى. سارىبۇلاق دەرياسى قۇندۇزلارنىڭ ماكانى ئىكەن، مەن قۇندۇزلارنىڭ خۇددى چوشقا كۈچۈكلىرىنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان باشلىرىنى سۇدىن چىقىرىپ يۈرگەنلىكىنى كۆردۈم.

تۈنۈگۈن غۇلجىغا قىزاي قەبىلىسىدىكى قازاقلار كېلىپ سودا چېدىرلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئۆز چېدىرلىرىنى تىكىشتى. بۇ كۈنلەردە ماۋەرا ئۇننەھىر ئەللىرىدىن سودا قىلغىلى كەلگەن سودىگەرلەر چېدىرلىرىنى تىككەنىدى. بۇلار سودا چېدىرلىرى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ چېدىرلارنىڭ ئىچىدىكى ماللارنىڭ خىلمۇخىللىقى ئادەمنىڭ كۆزىنى ئالىچەكمەن قىلىپ، قەدىمكى گىرېتسىيىنىڭ سىرلىق خەزىنىلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى. بۇ يەردىكى ئالتۇن پۇل ئېلىپ يۈرىدىغان سودىگەرلەر، مانجۇلار ئۈچۈن پايلاقچىلىق قىلىدىغانلار ھەم شۇ جەرياندا ئېپىنى تاپسا ئات ئوغرىلاپ كېتىدىغان كەسپىي ئوغرىلار، ئىشقىلىپ ھەر خىل، ھەر ياڭزا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بار ئىدى. قىزايلار كىگىز دېگەندەك نەرسىلەرنى مۇشۇ بازاردا جوڭگو ماللىرىغا ئالماشتۇراتتى. ئۇلار مانجۇ ھۆكۈمىتىگە ئولپان تاپشۇرىدىغان بولسا كېرەك، مانجۇلار قىزايلار ئەكەلگەن قويلار ئارىسىدىن ياخشىلىرىنى تاللاپ ئېلىۋالاتتى. مانجۇ خانلىقىغا بېقىندى بوپقالغان بۇ بىچارە قەۋملەر ھەر بىر ئۆتەڭدە بىر قوي سوۋغا بېرىپ كەلدۇق، دەپ چۇقۇرىشىپ نارازىلىقىنى بىلدۈرۈۋاتاتتى.

8-ئۆكتەبىر

بىز ئۇزۇندىن بېرى ساقلاپ كېلىۋاتقان نەرسە - مەنچىڭ دۆلىتىنىڭ بىزگە تەييار قىلىپ بېرىدىغان ھۆججىتى ئاخىرى پۈتۈپ چىقتى. گەرچە بۇ ھۆججەت (كېلىشىم) 11 گەز كەلگىدەك قەغەزگە يېزىلىپ 23 يېرىگە تامغا بېسىلغان بولسىمۇ، ئەمما بىزنى خۇشال قىلغۇدەك مەزمۇنلار يوق ئىدى. جوڭگو قائىدىلىرى ياۋروپانىڭكىگە ئوخشىمىغىنىدەك، ئۇلارنىڭ ئىش بې-

جىرىش ئۇسۇللىرىمۇ باشقىچە ئىدى. بۇنداق ئوخشىماسلىقلارنى دەل جايىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدى.

10- ئۆكتەبىر

بۈگۈن مالغا نەرسە-كېرەك ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە ئالبان قازاقلىرى كەلدى. ئۇلار 15 مالغا بىر مالنى ئايرىپ ھۆكۈمەت تەرەپكە سېلىق ھېسابىدا تاپشۇرغاندىن كېيىن، قالغان ماللارنى قەشقەر ماتالىرىغا تېگىشتى، ئاندىن بىز تەرەپكە كېلىپ بىزدىن چاي ئالغاندىن كېيىن قايتىپ كېتىشتى.

12- ئۆكتەبىر

بۈگۈن ئىشىم ئوڭغا تارتىپ خېلى ئوبدان نەرسىلەرنى سېتىۋالدىم. بۇلار: يەكەندىن چىققان تاغ قاشتېشى، خوتەن دەرياسىدىن چىقىدىغان قاشتېشى، كېرىيە تەرەپلەردىن تېپىلىدىغان ئالتۇنغا ئوخشايدىغان ئېسىل مەدەن، يەكەندىكى تادىر تاغلىرىدىن يەنى تىبەت يولىدىن چىققان ساپ كۆكگۆرت پارچىسى، يەكەننىڭ جىگدە يىلىمى دېگەندەك ئەتىۋارلىق نەرسىلەر ئىدى. قاشتېشى پەقەت ئالتەشەھەردىنلا تېپىلىدۇ، يەنە كېلىپ ئالتەشەھەرنىڭ ھەممىلا يېرىدىن چىقمىۋەرمەيدۇ ھەم بۇ نەرسە جۇڭگودا ناھايىتى قىممەتلىك نەرسە قاتارىدا ئەتىۋارلىنىدۇ. ھۆكۈمەت يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن شەخسلەرنىڭ قاشتېشى ئىزدىشىنى چەكلەيدۇ. دەريادىن تېپىلغان قاشتاشلىرىنى خەزىنىگە ئېلىۋالىدۇ. بۇ ئىشقا ئامباللار نازارەتچىلىك قىلىدۇ. يەكەن شەھىرىدىن 230 لى (576 مېتىر) كېلىدىغان مىرجاي تېغىدا خىلمۇ خىل مەدەن تاشلار چىقىدۇ. ئۇ يەردىكى ئادەملەر بۇ تاشلارنى پۈتۈن پېتى قېزىۋېلىش ئۇسۇلىنى تېخى بىلمەيدۇ. خوتەندە قاشتېشى خوتەن دەرياسىدىن تېپىلىدۇ. كوچادىن گۈڭگۈرت، نوشۇدۇر دېگەنلەر چىقىدۇ. كوچادا يەنە سېلىترامۇ بار. 1786 - يىلىدىكى مانجۇ خانى چىقارغان پەرمان بويىچە ئاقسۇ بىلەن ئۈچتۇرپاندىن تاغ گۈڭگۈرتى يۆتكەلگەن. يەكەن تەرەپتىن ھەر يىلى مانجۇ خان ئوردىسىغا نۇرغۇن مىقداردا قاشتېشى ئەۋەتىلگەندىن سىرت يەنە 10 مىڭ گىننا (چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى) قاشتېشى ئەۋەتىلىدۇ. يۇرۇڭقاش، قاراقاش دەريالىرىدىن ئېلىنىپ ئوردىغا ئەۋەتىلگەن قاشتاشلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن سانىنىمۇ ئالغىلى بولمايدۇ. شەخسلەرنىڭ مەدەن تاشلارنى ئېلىپ - سېتىشىغا يول قويۇلمايدۇ.

بىر خەنزۇ سەيياھنىڭ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن بىر كىتابى بولۇپ، بۇ كىتابنى ن. يا. بىچۇرىن ئەپەندى «جۇڭغارىيە ۋە تۈركىستان» دېگەن نام بىلەن تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى سۆز ئىشلىتىشكە دېگەندەك ئۇستا بولمىسىمۇ، بىراق ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ خۇي-پەيلىنى خېلى توغرا يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئالتەشەھەرلىكلەر ئىلگىرىدىن تارتىپ گۇمانخور خەلق بولۇپ، ھەممە گەپكە ئاسانلىقچە ئىشىنىپ كەتمەيدۇ، چۈنكى ئۆزلىرىمۇ يالغاننى قوشۇپ سۆزلەشكە ئامراق. سەن ئۇلارغا يۇمشاقلىق قىلساڭ، سېنى بىزدىن قورقتى دەپ قارايدۇ، قاتتىقلىق قىلساڭ يۇۋاشلاپ تۈگىشىپ كېتىدۇ. بۇ خەلقنىڭ دۆلەتمەنلىرى ئۆز ئىشلىرىغا پىششىق بولۇپ، قول ئاستىدىكى بىچارە قېرىنداشلىرىنىڭ ھالى بىلەن كارى بولمايدۇ. نامرات، ئاجىز بىچارىلەرنى بوزەك قىلىدۇ. يۇرت چوڭلىرى بىر - بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ. بىر - بىرىنى چەتكە قېقىپ، سېسىتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئايىغى ئۈزۈلمەس تەپرىقىچىلىككە دۇچار قىلىدۇ». «ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ دۇنيا قاراشلىرى بەزىدە بۇددىستلارنىڭكىگە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇددا ئىلمىدىمۇ ئەقىللىق كىشىلەر سېزىپ يېتەلەيدىغان ئەۋزەل قاراشلار بار ئىدى. بىراق ئالتەشەھەردىكى ئاخۇنلار شۇ قەدەر نادان بولۇپ، ئادەمنى سۆيۈندۈرىدىغان ئىلغار قاراشلىق بىرەر ئۆلىمانى تاپماق تەس. ئۇ يەردىكى ئاخۇنلارنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇلارنىڭ بىر قىسىم نەپسانىيەتچى بۇددىستلىرىدەك بوزەك خەلقنى ئالداپ، ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى ئازغىنە تاپ-

قان-تەرگەنلىرىنى ئېلىۋېلىشنى كۆزلەپلا يۈرۈشىدۇ. بۇ يۇرتلاردا سوپا-ئىشان، دەرۋىشلەر بىلەن لامالارنىڭ ئىناۋەت تېپىپ كېتىشى كىشىنى تولىمۇ ئېچىندۇرىدۇ».

«ئالتەشەھەرلىكلەر ئويۇن-تاماشىغا ئامراق كېلىدۇ، ھاراق-شاراب ۋە ھاۋايى - ھەۋەسلەرگىلىقى تۇتقان پادىشاھلىرىمىزدىن قېلىشمايدۇ. لىسىز يۈرۈشمەيدۇ. ئاقسۇلۇقلار باغرى يۇمشاق، مۇلايىم خەلق. ئەمما ئۇلارمۇ باشقا ئالتەشەھەرلىكلەرگە ئوخشاش ئۆزئارا دەتالاشلارغا ھېرىسمەن كېلىدۇ. يەكەنلىكلەر ئەزەلدىن يۇۋاش-يۇمشاق ۋە مانجۇ ھۆكۈمىتىگە ئىتائەتمەن خەلقتۇر. بىراق توي - تۆكۈن، ئويۇن - تاماشا دېسە يۇۋاشلىقىنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ جېنىنى بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئايال خەقلىرى ناخشا-ئۇسسۇلغا ئۇستا ھەم شوخلۇقتا تەڭداشسىزدۇر. ئۇلارنىڭ دارۋازلىقىنى كۆرسىڭىز تېخىمۇ ھەيران قالىسىز. يەكەنلىكلەر ھاۋايى-ھەۋەسى كۈچلۈك، بايلىرى نامراتلىرىغا شەپقەت قىلمايدىغان بىر قەۋم. خوتەنلىكلەر چىرايلىق، ئىنساپ - دىيانەتلىك، ئىشچان ۋە راستچىل خەلق. ئۇلار تېرىقچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق ئىشلىرىغا پىششىق كېلىدۇ. قەشقەردىكى ناخشىچى، ئۇسسۇلچى ئاياللارنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ».

يۇقىرىقى كىتابتا يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، قەدىمدە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ ئوخشاپ قالىدىغانلىقى، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بۇ دالىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ھاۋايى - ھەۋەسى كۈچلۈك كېلىدىغانلىقى سۆزلەنگەن. بۇ تەرجىمە كىتابتا يەنە قەشقەرلىكلەر ھىيلە - مىكىرگە ئۇستا خەلق. خوتەنلىكلەر ناخشا - ئۇسسۇلغا ئامراق ھەم توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. خوتەنلىكلەرنىڭ قەدىمدە پىلە قۇرتى بېقىشنى قانداق ئۆگەنگەنلىكى ھەققىدە رىۋايەتلەرمۇ بار دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ. بۇ رىۋايەتتە دېيىلىشىچە، خوتەن پادىشاھى باشقا بىر ئەلنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىپتىمىش، مەلىكە پادىشاھنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۆز ئېلىدىن بىر تال پىلە قۇرتىنى چېچىنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇپ ئالغاچ كەلگەنمىش.

غەربىي يۇرتنىڭ قىزلىرى ئەزەلدىن ناخشا - ئۇسسۇلدا كامالەتكە يەتكەن بولغاچقا، ئۇلار قەدىمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پادىشاھلىرىغىمۇ ياراپ قالغانىكەن. ئۇيغۇرلارنى كېيىنكى زامانىدىكى خەنزۇلارغا سېلىشتۇرغاندا، ھەقىقىي چەۋەندازلار دېيىشكە بولىدۇ. 757 - يىلى تاڭ سۇلالىسىدا ئەن لۇشەن ئىسىملىك بىر لەشكەر بېشى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ خانى مويۇنچۇر تاڭ پادىشاھىغا ياردەملىشىپ، قوشۇن تارتىپ بارغان. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى گوزىيى بىلەن فېڭشياڭ دېگەن جايدا ئۇچراشقاندا، ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە تېرىسىدىن ياسالغان بايرىقىغا تازىم قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. ئۇيغۇرلار بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشكە 4000 كىشىلىك قوشۇن چىقىرىپ، تاڭ شاھزادىسىگە ئىلتىپات كۆرسەتكەن. شۇ يىلى توپىلاڭچىلار تىنچىتىلغان. بۇ جەرياندا ئۇيغۇرلار ئۆز ئىتتىپاقدىشى بولغان تاڭ ئېلىنى بۇلاپ - تالىغان. تاڭ ئوردىسىنىڭ خەزىنىسىنى قۇرۇقداپ قويغان. تاڭ شاھزادىسى ئۇيغۇرلارنى توسۇۋالالمىغان، ئاھالىلەر 10 مىڭ توپ شايى يىغىش قىلىپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەرگە تارتۇق قىلغان. 758 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى ئەرەب ئەلچىسى بىلەن ئۈستۈنلۈك تالاشقان. ئىككى ئەلچى ئوردىغا كىرىشتىمۇ ئىككى ئىشىكتىن كىرگەن. ئۇيغۇر ئەلچىسى ئۆز ئېلىگە قايتىدىغان چېغىدا تاڭ پادىشاھى ئۆز قىزى نىڭگو مەلىكىنى ئۇيغۇر خاقانىغا خوتۇنلۇققا بېرىپ ئەلچىگە قوشۇپ قويغان. پادىشاھ قىزىنى شيەنيەن دېگەن يەرگىچە ئۇزىتىپ قويغان. ئۇيغۇر خاقانى مەلىكە بىلەن بىللە كەلگەن يۇۋاڭ

(پادىشاھنىڭ تۇغقىنى) نى بېشىغا قالپاق، ئۈچىسىغا قىزىل تون كىيگەن ھالدا كىگىز ئۆيدە قوبۇل قىلغان. ئۇيغۇر خاقانى ئاسىيلارنى تازىلاش ئۈچۈن 3000 كىشىلىك قوشۇن چىقارغان. ئەمما بۇ قوشۇن يېڭىلىپ قالغان، خاقان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلار خانىشنىمۇ بىللە تىرىك كۆممەكچى بولغان، ئەمما خانىش بىز خەنزۇلاردا بۇنداق ئادەت يوق، دەپ نالە قىلغان. ئۇيغۇر خاقانى ئىدىكەن دەۋرىدە ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسىگە يۈرۈش قىلىپ، تالان - تاراج قىلغان دېيىلىدۇ. ئىدىكەن خاقان «دۈشمەننى يەر بىلەن يەكسان قىلىمەن» دەپ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ، ئۆزى جەڭگە چىققان. ئۇيغۇر خانلىقىدا تۇرۇۋاتقان يۈۋاڭنى قوغلىۋەتكەن. يۈۋاڭنىڭ ئىككى ئادىمىنى 100 كالتەكتىن ئۇرغۇزۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ئاستانىسىنى بېسىۋېلىپ، 10مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن. كىيىم - كېچەكسىز قالغان ئاھالە قەغەزلەرنى يېپىنچاقلىۋالغان.

قىرغىزلاردىن جۇڭگو تەرەپكە ئۆتكەنلىرى ئۇلارنىڭ كېرەي قەبىلىسى، ئۇلار ماناس شەھىرىگە يېقىن بولغان قۇبدو دېگەن يەرلەرگىچە بېرىپ كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىدۇ ھەم ئۇلار تۇرغاۋۇتلار بىلەن تەڭ دەرىجىدە باشقۇرۇلىدۇ. قازاق كېرەيلىرىنىڭ قەبىلە كېڭىشىگە قاتنىشىپ تۇرىدۇ.

ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە كەلسەك، بۇ سودا چېگرىلىرىغا كەلگەن قەۋملەر ئۆزلىرى ئەكەلگەن نەرسىلەرنى 14- ئۆكتەبىرگىچە چايغا ئالماشتۇرۇپ بولۇشتى. ئۇلار 50 سوملۇق چايدىن 95تاختا چاينى تېگىشىۋالدى. قەشقەرلىكلەر يوڭ يىپ دېگەندەك نەرسىلەرنى كۆپرەك ئالدى. غۇلجا(كىچىك قۇم) بىلەن قۇم ئارىلىقىدا مانجۇ قوشۇنلىرى ۋە ئىككى تۇڭگان كەنتى جايلاشقان، داغورلار بىلەن سولۇنلارنىڭ تۆت كەنتى بار. شۇلار ئىلى دەرياسىنىڭ سول تەرىپىدىكى تۆت شەھەرگە ئورۇنلاشقان. قۇمنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى تۆت شەھەرنىڭ يېرىمىدا شىبە، سولۇنلار بار. تارانچىلار تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ماكانلاشقان. ئۇلارنىڭ ئىككى تارمىقى سارىبۇلاقتا، ئۈچ تارمىقى ئاقسۇ، چوڭ - كىچىك قورغاسلار، چىمج، توشقان، بارخانسۇ، يەركەنت دېگەن جايلارغا تارقىلىپ ماكانلاشقان.

ئۆسەك دەرياسى ئىككى تارماق ئېقىنغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى يەركەنتسۇ، يەنە بىرى تۇرگەنسۇ. ئۆسەك دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپى قۇمۇشلۇق ۋە دەل - دەرەخسىز جايلار بولۇپ، پەقەت چۆل ئۆسۈملۈكلىرىلا ئۆسىدۇ. بۇ يەرلەر قازاقلارنىڭ ئالبان قەبىلىسىنىڭ قىشلاقلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«چوقان ۋەلىخانوف تاللانما ئەسەرلىرى»نىڭ 1986 - يىلىدىكى قازاقچە نەشرىدىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: مەمتىمىن ئۆمەر

تەرجىمە تەھرىرى: ئابلىز ئورخۇن

ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاجى

ئادىل ئابدۇقادىر

(خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تەرجىمە بۆلۈمىدىن)

1. ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى

ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىش مەنبەسىنى ئىزدىگەندە، شەرقشۇناسلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەم ئۇنىڭ كېيىنكى راۋاجىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرشۇناسلىق بىر يەككە تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە ئەمەس، ئالدى بىلەن، شەرقشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن.

شەرقشۇناسلىق غەربىي ياۋروپادا 18 - ئەسىردە شەكىللەنگەن بولۇپ، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي غەرىزى ھەم ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى قانائەتلەندۈرۈش ئۈچۈن 18 - ئەسىردىن باشلاپ ئاسىيا دۆلەتلىرىگە، جۈملىدىن شەرق ئەللىرىگە كۆز تىككىشكە باشلىدى شۇنداقلا شەرق ئەللىرى بىلەن بولغان ھەر تەرەپلىمە مۇناسىۋەتنى ئاكتىپ راۋاجلاندۇردى. غەربلىكلەر شەرق ئەللىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى ئۈنۈملۈك بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە-يوسۇنلىرىنى چۈشىنىشكە مۇھتاج ئىدى. غەربىي ياۋروپادا بۇ خىل ئېھتىياجنى چىقىش قىلىپ شەرقشۇناسلىق بىر تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

غەربىي ياۋروپادا شەرقشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، شەرقشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان خەنزۇشۇناسلىق بارلىققا كەلدى ھەم خېلى راۋاجلاندى. بىر قىسىم خرىستىئان دىنى تارقاتقۇچىلار جۇڭگوغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى ھەم جۇڭگو مەدەنىيىتىنى غەربلىكلەرگە تونۇشتۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئانتونى گاۋبىل (1722 ـ 1759)، ئالېكساندىر ۋېيلى، ھېنرى ماسپېرو، ۋ. خارتىز قاتارلىقلار جۇڭگونىڭ ئاسترونومىيە، دېڭىزچىلىق، بىئولوگىيە ئىلىملىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ ئۇنى غەربلىكلەرگە تونۇشتۇردى①. خەنزۇشۇناسلىقنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، خەنزۇ تىلى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر قاتار ئالىملار يېتىشىپ چىقىپ، خەنزۇ تارىخنامىلىرىدىكى قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرگە دائىر يازمىلار ئۈستىدە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا بۆسۈش پەيدا قىلدى.

خەنزۇ تارىخىي مەنبەلىرىدە قەدىمكى ھۇنلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى پاراكەندىچىلىكى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت، يوسۇنى، ئۇلار ياشاپ كەلگەن زېمىنلار ئۈستىدە بىر قەدەر سىستېمىلىق مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان بولۇپ، ياۋروپا خەنزۇشۇناسلىرىنىڭ بۇ مەنبەلەر بىلەن ئۇچرىشىشى، ئۇلارنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا بولغان بىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا غەرب ئالىملىرى مەركىزىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىشتا، دەسلەپ دېگۈدەك خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەرگە تايىنىشقا مەجبۇر بولغانىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىدە غەرب ئالىملىرىنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا فرانسۇز ئالىمى ژ. دېگىن تۇنجى بولۇپ خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن قەدىمكى تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات ئې-

لىپ بارغان كىشى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ 1756 ــ 1758 ـ يىللىرى پارىژدا نەشر قىلىنغان ۋە كېيىنچە نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىنغان «ھۇنلار، تۈركلەر، موڭغۇللار ۋە غەربىي تاتارلارنىڭ ئەيسا تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى تارىخى» ناملىق 5 توملۇق ئەسىرى ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدىكى مەركىزىي ئاسىيا، جۈملىدىن مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمىي خەلقلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى زور ئەمگەك. ئالىم مەزكۇر ئەسىرىدە جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسەن مەركىزىي ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخى ئۈستىدە بىر قەدەر سىستېمىلىق توختالغان. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تارىخى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى توغرىسىدىمۇ ئۆزىگە خاس نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇنداقلا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك تەركىبى، دۆلەتنى قۇرغۇچى ۋە ھاكىمىيەت سىستېمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلق ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا تۇنجى قېتىم مەزكۇر ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچى ۋە يادرولۇق ئاساس ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ژ. دېگىنىدىن كېيىن فرانسۇز خەنزۇشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئالىم ئا. رېمۇسات (1788 ــ 1832)، ئۇنىڭ بىلەن زامانداش بولغان يەنە بىر فرانسىيىلىك شەرقشۇناس ھەم ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى يۇلىئۇس كىلاپروت (1783 ــ 1835) لار خەنزۇ تارىخنامىلىرىگە ئاساسەن مەركىزىي ئاسىيا ھەم شىنجاڭنىڭ تارىخى، شىنجاڭدىكى تىللار، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى، شۇنداقلا ياۋروپادىكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ كېيىنكى راۋاجى ئۈچۈن ئاساس سالدى. فرانسۇز شەرقشۇناسلىرىدىن يەنە س. ژىيۇلىن (1799 ــ 1873)، ئە. شاۋان (1865 ــ 1918)، شاۋاننىڭ ئوقۇغۇچىسى مەشھۇر ئالىم پېللىئوت (1878 ــ 1945) لار ئىلگىرىكىلەر ئاچقان يولنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئالەمشۇمۇل تۆھپە ياراتتى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى تۈرك ھەم ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بولۇپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ چەت تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلۇشى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ باشقا ئەللەردە بارلىققا كېلىشى ھەم خەلقئارادا كۆلەملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ياۋروپادىكى باشقا ئەللەرنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ئۈستىدىكى تەتقىقاتى فرانسىيىدىن بىرقەدەر كېيىن بولۇپ، ئەنگىلىيىلىك ج. دىڭگا (1815 ــ 1895)، ج. ئوگايلى (1815 ــ 1887)، س. بېيلى (1825 ــ 1889) قاتارلىق ئالىملار بۇ جەھەتتە يېتەكچىلىك رول ئوينىدى.

بۇ ساھەدە يەنە رۇس تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ھەم ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى مەزمۇن ھەم كۆلەم جەھەتتىن فرانسىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ. شەرقشۇناسلىق غەربىي ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن، ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئاساسى غەربىي ياۋروپادا تۇرغۇزۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرشۇناسلىق يەنىلا روسىيىدە چوڭقۇرلاشتى، روسىيە ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈردى.

1725 ـ يىلى پېتىر I پېتربورگدا پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇرۇپ، رۇس ئالىملىرىنىڭ پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى قوللىدى ھەم چەت ئەللەردىن ئالىملارنى تەكلىپ قىلدى، بۇ ئالىملار ئىچىدە شەرقشۇناسلارمۇ بولۇپ، بۇ روسىيىدە شەرقشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەم راۋاجلىنىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. فرانسۇز شەرقشۇناسلىرىدىن يۇلىئۇس كىلاپروت، ژىيولىن، شاۋان، پېللىئوت قاتارلىقلار روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكلىقىغا تەكلىپ قىلىنىپ رۇس ئالىملىرى بىلەن بىرگە تەتقىقات ئېلىپ باردى، بۇ روسىيىدە ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەم راۋاجلىنىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. روسىيە شەرقشۇناسلىرى ئىچىدە يا. بىچورىن (1777 ــ 1853) تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇرشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئالىم ھېسابلىنىدۇ، ئۇ تەتقىقات مېتودى جەھەتتە غەربىي ياۋروپا

ئالىملىرىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا، ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئىزدەنگەن، ئۇ خەنزۇچە مەنبەلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 3 توملۇق «ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرگە ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» (1851) ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يازغان. ئۇ خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەن بولۇپ، شەرقشۇناسلىقتا تۇنجى بولۇپ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى، ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان تارىخىغا ئائىت خەنزۇچە مەلۇماتلارنى توپلاپ، ئۇنى تەرجىمە قىلىش، ئىزاھلاش بىلەن شۇغۇللانغان كىشى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئەمگەكلىرى كۆلەم ھەم تەتقىقات سۈپىتى جەھەتتىن غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىدىن خېلىلا ئېشىپ كەتكەن، غەربىي ياۋروپا ھەم روسىيە ئالىملىرى شىنجاڭ ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەسىلىلىرى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، بىچۇرىننىڭ بۇ ئەمگىكىگە مۇراجەت قىلىپ كەلگەن.

بۇندىن باشقا، رۇس ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئوينىغان رولى ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. 1879 - يىلى روسىيىلىك رېيگىن تۇنجى بولۇپ تۇرپان ئويمانلىقىغا كەلگەن ھەم ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرىنى توپلىغان، خارابىلەرنى تەكشۈرگەن، ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن «تۇرپاننى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» نى ئېلان قىلغان. ئۇ قەدىمكى شەھەرلەرنى تونۇشتۇرۇپ «ئۇ يەردە خۇددى رىم شەھىرىگە ئوخشايدىغان خارابە ئىزلىرى بار» دەپ يازغان. 1893 - يىلى، 1897 - يىلى يەنە روسىيىلىك پاۋلوۋسكى، كوزلوف، كلېمېنتىز قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنى باشلاپ تۇرپان رايونىغا كېلىپ، مىڭئۆي تام رەسىملىرى، خەنزۇچە، سانسكرىتچە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇرغۇن قول يازما، ھۆججەت ھەم بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ كەتكەن. 1899 - يىلى رىمدا ئۆتكۈزۈلگەن 12 - نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلىق يىغىنىدا، روسىيىلىك تۈركولوگ رادلوف تۇرپاندىن ئېلىپ كېلىنگەن بۇ يادىكارلىقلارنى تونۇشتۇرۇپ، يىغىنغا قاتناشقانلارنىڭ زور قىزىقىشىنى قوزغىغان. يىغىندا يەنە ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىش روسىيە كومىتېتى دېگەن ئىلمىي ئورگان تەسىس قىلىنغان②.

18 - ئەسىردە غەربىي ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىنىڭ تەركىبىي سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇرشۇناسلىق يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق خېلىلا راۋاجلاندى ھەم كۆلەملەشتى، 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە مەخسۇس تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىپ، ھەرقايسى ئەللەردە مەخسۇس ئۇيغۇرشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئالىملار يېتىشىپ چىقىپ، خەلقئارادا كۈچلۈك بىر ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات قوشۇنى شەكىللەندى.

2. ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ كېيىنكى راۋاجى

ئۇيغۇرشۇناسلىق بىر تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەندىن ھازىرغىچە ئاز كەم ئىككى ئەسىر بولدى. بۇ جەرياندا ئۇيغۇرشۇناسلىق شەرقشۇناسلىقنىڭ بىر تەركىبىي بولۇش دائىرىسىدىن ھالقىپ، دۇنيا تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىندى. خەلقئارا تەتقىقاتنىڭ كۆلەملىشىشى، راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ مەخسۇس تەتقىقات تېمىسىغا ئايلاندى. ئۇيغۇرشۇناسلىق مەخسۇس تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەندىن بۇيان، ئۇيغۇرلار ئېتنولوگىيىسى، ئېتىمولوگىيىسى، ئېتنوگرافىيىسىگە ئالاقىدار نۇرغۇن چىگىش مەسىلىلەر ھەل قىلىندى. ھەرقايسى ئەللەردە ئۇيغۇرلار تارىخى، تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەتقىقاتچىلار قوشۇنى بارلىققا كەلدى، تەتقىقات تېمىلىرى ئومۇمىيلىقتىن مەخسۇسلىشىشقا، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ راۋاجلاندى. ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كەلگەندىن كېيىنكى تەتقىقات تەرەققىياتىنى ۋاقىت جەھەتتىن مۇنداق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) 19 - ئەسىر ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ھەم ئېتنوگرافىيىسى قىزغىن تەتقىق قىلىنغان شۇنداقلا تەتقىقاتنىڭ ئاساسىي يۈزلىنىشى بەلگىلەنگەن بىر ئەسىر بولۇپ قالدى. غەربىي ياۋروپا ئالىملىرى گەرچە ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئالاقىدار بىر قىسىم مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيـ

غۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە مۇكەممەل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويمىغانىدى. 1812 - يىلى روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تەكلىپ قىلىنغان فرانسىيىلىك ئالىم يۇلىئۇس كىلاپروت جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت مەنبەلەرنى ئۆگىنىش ھەم تۇرپان ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ تىل تەكشۈرۈش ئارقىلىق «ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقتۇر» دېگەن ھۆكۈمنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىنى چوۋاش مىللىتىدىن بولغان شەرقشۇناس ئالىم بىچۇرىن رەت قىلدى ھەم ئۇيغۇرلارنى ئېتنىك جەھەتتىن موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان دەپ قارىدى. كېيىن روسىيىلىك شەرقشۇناس ئالىم ئا. كازىمبېك (1802 - 1870) شىنجاڭ ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىنى خەنزۇچە، ئەرەبچە، پارسچە ۋە تۈركىيچە مەنبەلەر ئاساسىدا تەتقىق قىلىپ، «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» (1841) ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. ئۇ «بىز بۇ قەبىلىنى (ئۇيغۇرلارنى) تەتقىق قىلىشتا، قولىمىزدا بار بارلىق ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك، ئۇيغۇرلار بىزگە نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ھەرقانداق بىر قىسمىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى ئۈچۈن يېڭى سەھىپە ئاچىدۇ» دەپ قارىدى③. ئۇنىڭ بۇ پىكرىنى مەشھۇر تارىخشۇناس ۋ. ۋاسىلىيېف قۇۋۋەتلىدى ھەمدە جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇچرايدىغان ‹خۇيخې›، ، ‹خۇيگۇ›، ئاتالغۇسى بىلەن تۈركىي تىلدىكى ئۇيغۇرلار ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى ئوخشاش، ‹خۇيخې› ئاتالغۇسى ‹ئۇيغۇر› ئاتالغۇسىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىلدىكى ئەسلى مەنىسىنىڭ يەنى (بىرلەشمەك) مەنىسىنىڭ تەرجىمىسىدۇر» دەپ خۇلاسە چىقاردى. ئا. كازىمبېك بىلەن ۋاسىلىيېفنىڭ بۇ قارىشىنى رادلوف ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا» (1893) ناملىق ئەسىرىدە تېخىمۇ تولۇقلاپ «ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر جۈملىسىدىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمدىن بېرى يىراق غەربكە تارقالغان تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە، ناھايىتى كەڭ تارقالغان تۈركىي خەلقتۇر» دەپ كېسىپ ھۆكۈم قىلدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەخسۇس قوشۇن شەكىللىنىشكە باشلىدى، شۇنداقلا ئۇيغۇر تارىخىغا ئالاقىدار تەتقىقات تېمىلىرى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ باردى.

روسىيە شەرقشۇناسلىقىدا ۋ. ۋ. گىرىگورىيېف (1816 - 1881) قەدىمكى يۇنان، رىم، جۇڭگو شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب، پارس ھەمدە تۈركىي مەنبەلىرى بويىچە شىنجاڭنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرىدىن باشلاپ 19 - ئەسىرگىچە بولغان تارىخىنى ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق يورۇتۇپ بەردى. ئۇنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» ياكى «جۇڭگو تۈركىستانى» (1873) ناملىق ئەسىرى بۇ جەھەتتىكى نوپۇزلۇق ئەسەر ھېسابلىنىدۇ، گىرىگورىيېف ئەرەب، پارس مەنبەلىرى بويىچە قاراخانىيلار خانلىقىنى خېلى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان ھەمدە تۇنجى بولۇپ «قاراخانىيلار خانلىقى» دېگەن بۇ سىياسىي ئاتالغۇنى شەرقشۇناسلىققا ئېلىپ كىرگەن. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئېتنىك تەركىبى، ھاكىمىيەت بېشىدىكى يادرولۇق ئورۇق، دۆلەت تەشكىلاتى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى قاتارلىق كۆپلىگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزگەن، ئالىم يەنە شىنجاڭدىكى بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىكەنلىكى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ توختالغان.

19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىنىڭ كۆلەملىشىشى ھەم راۋاجلىنىشىدا روسىيە ئالىملىرى ھەم ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ تۆھپىسى زور، ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنى كېڭەيتتى ھەم خەلقئارالىق تەتقىقات قوشۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بولۇپمۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى رۇس ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىن ئېرىشكەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىنىڭ كۆپىيىشى ئۇيغۇر تارى-

خى تەتقىقاتىنى نۇرغۇن ماددىي دەلىللەر بىلەن تەمىنلىدى شۇنداقلا ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتتى. روسىيە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى شىنجاڭغا خېلى بۇرۇنلا كەلگەن بولۇپ، ئۇلار دەسلەپ شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، ھاۋا كىلىماتى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى ئاساس قىلغانىدى. ئەمما ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى تەسىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ھەم ئۇنىڭ بۈيۈك بىرىتانىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ دىققىتىنى تارتتى شۇنداقلا ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىرىنى چەكلەش ياكى ۋاقتى كەلگەندە بۇ رايوننى بىراقلا يۇتۇۋېلىش مەقسىتىنى كۈچەيتىپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى ھەم مەقسەتلىك ھالدا ئۈزۈلدۈرمەي ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى، بۇ جەھەتتە روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھەم خان جەمەتى جۇغراپىيە تەتقىقاتى جەمئىيىتى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

قازاق ئالىمى چوقان ۋەلىخانوف 1858ـ1859ـ يىللىرى سودىگەر قىياپىتىدە ياسىنىپ قەشقەرگە كەلدى ھەم ئۇيغۇرلار تارىخى، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مەخسۇس ماتېرىيال توپلىدى. روسىيىگە قايتقاندىن كېيىن ئۆزى توپلىغان ماتېرىيال ھەم تەكشۈرگەن ئەھۋاللارغا ئاساسەن «قەشقەر»، «جۇڭغارىيىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» قاتارلىق ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن ئېلان قىلدى، ئۇنىڭ بۇ ئىلمىي تەتقىقاتلىرى روسىيە شەرقشۇناسلىقىدىلا ئەمەس، دۇنيا شەرقشۇناسلىقىدىمۇ ھېلىھەم ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولۇپ كەلمەكتە. ۋەلىخانوفتىن كېيىن يەنە ئا. ن. كوروپاتكىن شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەرىيە توغرىسىدا سىستېمىلىق ماتېرىيال توپلىدى ھەم ئەينى دەۋردىكى قەشقەرىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەر «قەشقەرىيە»نى ئېلان قىلىپ، بۇنىڭ شەرپىگە روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رۇس تەتقىقاتچىسى ھەم جۇغراپىيىشۇناس ن.م پىرژىۋالىسكى مەركىزىي ئاسىيادا 4 قېتىم ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شۇنىڭ ھاسىلاتى سۈپىتىدە «ئۇسۇرىيە»، «موڭغۇللار ۋە تاڭغۇتلار دۆلىتى»، «غۇلجا، تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ لوپنۇرغا قاراپ ئىلگىرىلەش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى ھەم بۇ ئېكسپېدىتسىيە داۋامىدا 15 مىڭ دانە ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىسى، 7000 خىلدىن ئارتۇق ھايۋانات ئەۋرىشكىسى يىغىۋالدى④. شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ رۇس ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ شۇنداقلا دۇنيا ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ بېرىشقا ئىنتىلىدىغان رايونى بولۇپ قالدى. پىرژىۋالىسكىغا ئەگىشىپ رۇس ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىدىن يەنە ئا. سوسنوۋسكى، ئە. لى ماتسوۋسكى، گ. ن.پوتانىن قاتارلىقلار قۇمۇل رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىغا دائىر فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلىدى. رۇس ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىدىن يەنە ئا. ن كراسوف (1886ـ يىلى)، م. ئا پېۋسوف (1876 ـ، 1889 ـ يىللىرى)، ۋ. ئى روبروۋسكى، ئاكا-ئۇكا گىرىم گىرژىمايلو، د. ئا. كلېمېنتىس، رادلوف، س. ي مالوف، ئولدېنبورگ قاتارلىق شەرقشۇناسلار شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشتى. ئۇلار توپلىغان ماتېرىياللار كېيىنكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ مۇكەممەللىشىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى.

2) 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرشۇناسلىق نەزەرىيىۋى دەلىللەشتىن ھالقىپ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى، تىل-يېزىق ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىش ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور، مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىش دەۋرىگە كىرىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىغا يېڭى مەزمۇنلار قېتىلدى، تەتقىقات چوڭقۇرلاشتى.

مەركىزىي ئاسىيادا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى ئەۋج ئالغاندىن كېيىن، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى مەركىزىي ئاسىيا، بولۇپمۇ شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ھەم قېزىشنى باشلىۋەتتى. 1889 ـ يىلى سىبىرىيىلىك ئارخېئولوگ ھەم مىللەتشۇناس يادرىنتسېۋ شىمالىي موڭغۇلىيىنىڭ ئورخۇن

دەرياسى ۋادىسىدىن 3 مەڭگۈ تاشنى تاپتى، ئۇ تاپقان 3 مەڭگۈ تاشنىڭ بىرى «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» بولۇپ، ئۇنىڭغا كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى خاتىرىلەنگەنىدى . بۇ مەڭگۈ تاش تېپىلغاندىن كېيىن، دانىيىلىك تومسون، روسىيىلىك رادلوف، تۈركىيىلىك نامىق ئورخۇن، روسىيىلىك مالوف قاتارلىق ئالىملار ئۇنى تەتقىق قىلدى ھەم مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى. 1890 ـ 1891 ـ يىللىرى فىنلاندىيەھەم روسىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بۇ مەڭگۈ تاشلار بايقالغان جاينى قايتىدىن قازدى ھەم مەڭگۈ تاشلارنى سۈرەتكە تارتىپ، سۈرەتلىك قوللانما ئېلان قىلدى، 19 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرى رادلوفنىڭ تەكلىپى بىلەن شىمالىي موڭغۇلىيىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرىدىغان بىر ئەترەت تەشكىللەندى⑤. 1897 ـ يىلى يەنە كىلېمىنتس، موڭغۇلىيىنىڭ ئۇلانباتور شەھىرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن چوقتو دېگەن جايدىن «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى» نى تاپتى، بۇ تاش تېپىلغاندىن كېيىن ئوخشاشلا رادلوف، تومسون، دېنسون قاتارلىقلار ئۇنى تەتقىق قىلدى ھەم مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى. بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ تېپىلىشى ھەم تەتقىق قىلىنىشى دۇنيا تۈركولوگىيە ئىلمى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمى ئۈچۈنمۇ يېڭى مەزمۇنلارنى قوشتى. مەڭگۈ تاشلار تىلى ھەم ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ 19 ـ ئەسىردىن كېيىنكى يېڭى بىر پەللىسى ھېسابلىنىدۇ، بۇ يېزىقنىڭ ئوقۇلۇشى جەھەتتىكى ئۇتۇقلار دانىيىلىك تومسون بىلەن روسىيىلىك رادلوفقا مەنسۇپ. تومسوننىڭ رۇنىك يېزىقنى ئوقۇشى ئاساسىدا 1894 ـ يىلى رادلوف كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشىنىڭ تۇنجى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قەدىمكى تۈرك تىلى تەتقىقاتى تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ ئالاھىدە بىر تارمىقى بولۇپ مەيدانغا كەلدى، شۇنداقلا پېتربورگ قەدىمكى تۈرك تىلى تەتقىقاتىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. 1892 ـ 1903 ـ يىللىرى پېتربورگدا قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى تەتقىقاتىغا ئالاقىدار نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەر نەشر قىلىندى، بۇ تەتقىقاتلاردا روسىيە شەرقشۇناسلىرىدىن رادلوف، بارتولد، زالىمان قاتارلىقلار مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ھەم ئۇنى دۇنياغا تونۇشتۇرۇشتا رادلوف، پاۋى دې كورتىل، گ. ژامبېرى، كارل بېروككېلمان قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1870 ـ يىلى ژامبېرى فرانسۇز شەرقشۇناسى ژائوبېرت ئامبېرىنىڭ 1823 ـ يىلىدىكى «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدىكى خەۋىرى ھەم قۇتادغۇبىلىكنىڭ ئېلان قىلىنغان بىر قىسىم تەرجىمىسىگە ئاساسەن، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇھىم قىسىملىرىنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلدى. 1897 ـ يىلى رادلوف قاھىرەنىڭ قىرال كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھەم ۋېنا نۇسخىسىغا ئاساسەن 10 يىلدەك سېلىشتۇرە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، 1910 ـ يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى نەشر قىلدۇردى⑥ . مۇشۇ يىللاردا يەنە روسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى شىنجاڭدىن ساك، سوغدى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، خەنزۇ يېزىقىدىكى نۇرغۇن يازمىلارنى تاپتى، سۋېن ھېدىن (1865 ـ 1952) ، بارتولد (1869 ـ 1930) ، ئاۋرېل ستەيىن (1862 ـ 1943) قاتارلىق مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭنى مەركەز قىلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ھەم مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ تۈرك تارىخى تەتقىقاتى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقى دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن بىردەك مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەر تېخىمۇ كۆپ شەرقشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتتى.

1902 ـ يىلى گېرمانىيىنىڭ ھامبورگ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن 13 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلىق يىغىنىدا، يىغىن ئىشتىراكچىلىرى ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىش روسىيە كومىتېتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ـ يىراق شەرق تارىخ ـ ئارخېئولوگىيە تىلشۇناسلىق ـ مىللەتشۇناسلىق خەلقئارا ئىلمىي جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتتى. سان پېتربورگدا باش ئور-

گان، ھەرقايسى ئەللەردە شۆبە ئورگان تەسىس قى-
لىندى. روسىيىلىك ئولدېنبورگ جەمئىيەتنىڭ ئىش-
لىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ ئو-
رۇنلاشتۇرۇشى بىلەن رۇس ئۇيغۇرشۇناسلىرىنىڭ پې-
شۋاسى مالوف 1909 ـ 1911 ـ ، 1913 ـ 1914-
يىللىرى شىنجاڭغا ئىككى قېتىم كەلدى ھەم نۇرغۇن
يازما ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئولدېنبورگ، م.
بېرزوۋسكىيلارمۇ مالوفتىن ئىلگىرى - كېيىن بو-
لۇپ شىنجاڭدا بىرقانچە قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ
باردى ھەم تۇرپان مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ كوپى-
يىسىنى ئالدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر
تەمىنلىگەن يازمىلار ھەم سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ ھا-
سىلاتى سوۋېتتە بارتولد، تومسون، رادلوف، مالوف-
لار ئارقا - ئارقىدىن ئۆز ئەمگەكلىرىنى نەشر قىل-
دۇردى.

31 يىلىدا «موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى
تۈركىستان» (1900) ناملىق ئىلمىي دىسسېرتاتسى-
يىسى ئارقىلىق شەرق ئەللىرى تارىخى بويىچە دوك-
تورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن بارتولد ئىسلام تارىخىنى
مەركەز قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدىكى موڭ-
غۇل، ئەرەبلەرگە ئالاقىدار «ئىسلام ئۇچېركى»،
«خەلق ۋە سۇلتان»، «مۇسۇلمان مەدەنىيىتى»،
«تۈركىستان»، «تۈركىستاننىڭ مەدەنىي ھاياتى» قا-
تارلىق ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىردىكى
تۈرك، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار تارىخىنى يورۇتۇشقا زور
تۆھپە قوشتى، ئۇنىڭ ئىسلام قامۇسىغا كىرگۈزۈل-
گەن ماقالىلىرى، «تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»،
«ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تىزىسلىرى»، «يەتتىسۇ تا-
رىخى ئۇچېركلىرى» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى
ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىدىكى بىرىنچى قول پايدىلى-
نىش ماتېرىياللىرى ھېسابلىنىدۇ.

روسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ شىنجاڭدا
ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق قولغا كەل-
تۈرگەن مول نەتىجىلىرى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپو-
نىيە، گېرمانىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ دىققىتىنى تارت-
تى، روسىيىلىك پىرژېۋالسكى، كوزلوف، ئولدېن-
بورگ، بارتولد قاتارلىقلار ئېرىشكەن مول ئارخېئو-
لوگىيىلىك تېپىلمىلار شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيە-
لىك تەكشۈرۈشنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىستىقبالىنى تولۇق
نامايان قىلغانىدى. 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن تاكى
40 - يىللارغىچە شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن،
فون بىرگمان، ئەنگلىيىلىك ستەيىن، فرانسىيىلىك
پېللىئوت، گېرمانىيىلىك گىرۈنۋېدىل، لېكوك، يا-
پونىيىلىك نىشى توكوجىرو، ئوتانى قاتارلىقلار ئار-
قا-ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ قەبرە قېزىش، مەدەنى-
يەت بايلىقلىرىنى چەت ئەلگە يۆتكەش بىلەن شۇغ-
ۇللاندى.

1902 - يىلى بېرلىن ئىنسانشۇناسلىق مۇزېيى-
نىڭ خادىمى گىرۈنۋېدىل بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترى-
تى تەشكىللەپ، روسىيە ئارقىلىق تۇرپانغا كەلدى.
ئۇ شۇ قېتىملىق سەپىرىدىلا ئۇيغۇرچە يازما ھەم ئار-
خېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن 46 ساندۇق ئېلىپ
چىقىپ كەتتى. 1904 - يىلى لېكوك باشچىلىقىدىكى
ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپاندىكى بېزەكلىك، تو-
يۇق قاتارلىق جايلاردىكى تام رەسىملىرىنى پۈتۈنلەي
قومۇرۇۋالدى ھەم قوچۇ خارابىسىدىن قەدىمكى ئۇي-
غۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقە، تام رەسىمى، مەڭگۈ تاش-
لارنى ئېلىپ كەتتى. ئۇ ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت
يادىكارلىقى 200 ساندۇقتىن ئاشىدۇ. ئەنگلىيىلىك
ستەيىن 1914 - يىلى 11 - ئايدا تۇرپانغا كېلىپ
182 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ كەتتى.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باش-
لىرىدا مەركىزىي ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسى دۇنيا
جامائەتچىلىكى ئەڭ قىزىقىدىغان تېما بولۇپ قالدى،
ئىلمىي ساھەدە بولسا مالياۋكىن ئېيتقاندەك: «20
- ئەسىرنىڭ بېشى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش
گويا ئۈزۈلۈپ قالغاندەك بولدى. بۇ تېما ئۈستىدە
نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر يوقنىڭ ئورنىدا بولدى»[7]
. بۇ دەۋر ئومۇمىي دۇنيا ۋەزىيىتى ئۆزگىرىش ئوتى
ئىچىدە قالغان، مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى
ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان دەۋر بولۇپ،
مەيلى روسىيە ياكى باشقا ئەللەردە بولسۇن ئۇيغۇرشۇ-
ناسلىق ئۈستىدىكى تەتقىقات بوشاپ قالغانىدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە بۇ دەۋردە شەرقشۇناسلار ئىچىدە نەزەرىيىۋى
تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشتىن كۆرە، شىنجاڭدا
ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش قىز-

قىنلىقى قوزغالغانىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ئانا ماكانىدىكى نەچچە ئون مىڭلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چەت ئەلگە ئېلىپ كېتىلدى، ئېلىپ كېتىلگەن يازما يادىكارلىقلارنىڭ ئوقۇلۇشى ھەم ئېلان قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، دۇنيادا ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقات قىزغىنلىقى قوزغالدى⑧. بۇ ئەمگەككە ھەرقايسى ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئورتاق ئىشتىراك قىلىشى ئۇيغۇرشۇناسلىق ھەم ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى شۇنداقلا ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مەزمۇنىنى كېڭەيتتى. قىسقىغىنا يېرىم ئەسىر ئىچىدە ئۇيغۇرشۇناسلىق روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، دانىيە قاتارلىق ئەللەردە مول نەتىجىلەرگە ئېرىشتى ھەم بۇ ئەللەردە يېڭى بىر تەتقىقات قوشۇنى شەكىللەندى. ئۇلار مەخسۇس ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى ھەم شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەھەتتە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان تەتقىقاتچىلاردىن گېرمانىيىلىك لېكوك (1860 ـ ؟)، باڭ (1869 ـ 1934)، مۈللېر (1863 ـ 1930)، گابائىن (1901ـ 1993)، روسىيىلىك رادلوف، مالوف، تىخونوف، ياپونىيىلىك خانېدا تورۇ، مورى ماسائو، يامادا نوبۇئو، مانوئېيجى، خامادا ماسامى، فرانسىيىلىك پېللىئوت (1874 ـ 1945)، جامىس خامىلتون، ۋېنگىرىيىلىك ۋامبېرى، لويىس لىگېتى، تۈركىيىلىك سائادەت چاغاتاي، تالات تېكىن، ئورخۇن، كۆپرۈلۈ، ئەنگلىيىلىك تۈركولوگ كلاۋسون قاتارلىقلار بار، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدىكى نەتىجىلىرى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3) ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئەڭ كۆلەملەشكەن، گۈللەنگەن ۋاقتى 20. ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن 90 ـ يىللىرىغا قەدەر بولغان يېرىم ئەسىرلىك تەتقىقات دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئىلمىي ئەسەرلەر ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ مۇستەقىل بىر تەتقىقات تېمىسى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلىدى ھەم ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئالاقىدار نۇرغۇن چىگىشلەر ھەل قىلىندى. خەنزۇ تەتقىقاتچىلارمۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى. چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا، جۇملىدىن شىنجاڭ تارىخىغا ئالاقىدار تەتقىقات نەتىجىلىرى تونۇشتۇرۇلدى، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ھەم تەتقىقاتچىلىرىنىڭ تەتقىقات ئەمگەكلىرى ئارقا-ئارقىدىن تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى، شۇنداقلا مىللىتىمىز ئىچىدىمۇ بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار يېتىشىپ چىقىپ، تەتقىقات ساھەسىدە مول نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ باشلىنىشى تۈركىيىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» (قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلدى) نىڭ نەشر قىلىنىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭ ئەرەبچە نۇسخىسى ئىستامبۇلدا تېپىلىپ، 1914 ـ 1917 ـ يىللىرى ئۈز ئەينى بېسىلغاندىن كېيىن، بەزى كىشىلەر ئۇنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلماقچى بولغان ۋە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەنىدى⑨. «دىۋان» ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرگىمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا مەلۇم بولغانىدى، بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «1904 ـ يىلى ۋېنگىرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۆبىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئەسىدە مىلادىيە11 ـ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركىي تىلدا يېزىلغان كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدا كونا تۈركچە ـ ئەرەبچە يېزىلغان ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نامىدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. . . مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدە ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر يېزىلغان ماقالە شۇ» .

«دىۋان» نىڭ نەشر قىلىنىشى دۇنيا تۈركولوگىيە ئىلمىدىكى چوڭ بىر ۋەقە بولۇپ، ئۇ بەس-بەس بىلەن تەتقىق قىلىندى، تەرجىمە قىلىندى. «دىۋان» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگىرچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كىتاب ۋە ماقالىلار يېزىلدى. گېرمانىيىدە «دىۋان» تەتقىقاتى بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم كارل بروككېلمان. ئۇ 1928 ـ يىلى «دىۋان» نىڭ نېمىسچە ئىندېكسىنى ئىشلەپ چىققان ھەم ئۇنى ياۋروپالىقلار-

غا تونۇشتۇرغانىدى. «دىۋان» نىڭ بايقىلىشى بىلەن
ئۇيغۇرشۇناسلىق قايتىدىن جانلاندى.

بۇ باسقۇچتىكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ باشلىنىشى
يەنە ياپونىيە ھەم خەنزۇ تەتقىقاتچىلىرى بىلەن مۇنا-
سىۋەتلىك. 1936 - يىلى ئېلىمىزدە تەتقىقاتچى ۋاڭ
رىۋېي تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدە توختال-
دى(1936 - يىلى «تەتقىقاتچىلار» ژۇرنىلى مەجمۇ-
ئەسىدە ئېلان قىلىنغان «تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى
ئۇيغۇرلار») ھەم بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى توختىتىپ
قويمىدى. ئۇنىڭ ئىزىنى بويلاپ ئازادلىقتىن كېيىن
فېڭ جياشېڭ، مۇ گۇاڭۋېن، چېڭ سۇلۇ، شياڭ دا،
سېن جۇڭمىيەن قاتارلىقلار ئۇيغۇرلار تارىخى تەتقىقاتى
بىلەن شۇغۇللاندى ھەم خەنزۇ تارىخنامىلىرىدىكى
ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئالاقىدار ماتېرىياللارنى ئېلان
قىلدى. خەنزۇ تەتقىقاتچىلىرىدىن فېڭ جياشېڭ، مۇ
گۇاڭۋېن، چېڭ سۇلۇلار بىرلىكتە يېزىپ 1958 -
يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت قىسقىچە
ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇر
تارىخى ھەققىدە يازغان تۇنجى زور ھەجىملىك ئەسىرى
بولۇپ، بۇ دۆلەت ئىچىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ شە-
كىللىنىشىگە يول ئاچقان زور ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ،
ئەمما بۇ ئەسەر چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەمگەك
نەتىجىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلمىغان بولغاچقا، ئۇ يەنىلا
بەزى مەسىلىلەردىن خالىي بولالمىدى.

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كې-
يىن، دۆلەت ئىچىدىكى ھەرقايسى ئالىي بىلىم يۇرت-
لىرىدا مەخسۇس تەتقىقات ئورۇنلىرى تەسىس قىلىن-
دى. 1956 - يىلى سابىق مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى
سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى تېنىشېفنى تەكلىپ
قىلىپ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا تۈرك تىللىرى
تەتقىقات سىنىپى ئاچتى. 1976 - يىلى گېڭ شىمىن
ئەپەندىنىڭ پائال تەشەببۇسى بىلەن، مەركىزىي مىل-
لەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللى-
رى فاكۇلتېتىدا قەدىمكى تۈرك تىلى سىنىپى ئېچىل-
دى. گېڭ شىمىن ئەپەندى بۇ سىنىپنىڭ ئاساسلىق
ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، «قەدىمكى
تۈرك تىلى يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ، «قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ، «قاراخا-
نىيلار دەۋرىگە ئائىت يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»
قاتارلىق ئوقۇشلۇقلارنى تۈزۈپ چىقتى ھەم بارتولد-
نىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىدىن 12 لېك-
سىيە» ، «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى» ، گا-
بائىننىڭ «ئىدىقۇت خانلىقى» ، خانېدا
تورۇنىڭ«غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» قاتارلىق
يىرىك ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى. گېڭ شىمىن
ئەپەندى گەرچە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن مەخ-
سۇس شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇي-
غۇرشۇناسلىقنىڭ مۇھىم قىسمى بولغان قەدىمكى
ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىنى سېلىش-
تىكى تۆھپىسى چوڭ. ئۇنىڭدىن باشقا 70 - يىللار-
دىن كېيىن خەنزۇ تەتقىقاتچىلىرىدىن لىن گەن، گاۋ
زىخۇ، ۋېي لياڭتاۋ، شاڭ يەنبىن، ياڭ شېڭمىن،
يۇ تەيشەن. .. قاتارلىق بىر ئەۋلاد تەتقىقاتچىلار يې-
تىشىپ چىقىپ، مەخسۇس ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى
بىلەن شۇغۇللاندى ھەم ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىنىڭ
دۆلەت ئىچىدە كۆلەملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

بۇ يېرىم ئەسىر ئىچىدە يەنە ياپونىيە ئالىملىرى-
نىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرگەن
نەتىجىلىرى ئاز ئەمەس. كوۋادارا كورودىن كېيىن
خانېدا تورۇ، ئابى تاكېئو، خانېدا ئاكىرا، مائىدا
ماسانا، يامادانوبۇئو قاتارلىق تەتقىقاتچىلار ئارقا -
ئارقىدىن «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، «غەر-
بىي ئۇيغۇر تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» ، «غەربىي
ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قەيەردە؟ » قاتارلىق ئەسەر-
لەرنى يېزىپ، 7 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بول-
غان ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئالاقىدار مەسىلىلەرنى جۇڭگو
مەنبەلىرى، تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى تېكستلەر
ھەم مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلى-
نىپ خېلىلا تولۇق يورۇتۇپ بەردى ھەم ياپونىيىدىكى
ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى قوشۇنىنىڭ شەكىللىنىشى-
گە مۇھىم تۆھپە قوشتى.

ياۋروپادىكى ئۇيغۇرلار تارىخى تەتقىقاتىنىڭ بۇ
باسقۇچى 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى باشلانغان
بولسىمۇ، لېكىن كۆلەم ھەم تەتقىقات چوڭقۇرلۇقى
جەھەتتە ئېلىمىز ھەم باشقا شەرق ئەللىرىنىڭ تەتقىقا-

تىدىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ چۈشتى. غەرب ئالىملە-
رى ئېكسپېدىتسىيە نامى بىلەن شىنجاڭدىن ئېلىپ
چىقىپ كەتكەن بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئاساسەن
ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى سىيا-
سىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى خېلىلا قايىل
قىلارلىق دەرىجىدە يورۇتۇپ بەردى.

فرانسۇز ئالىمى خاملتون 1955 - يىلى «بەش
دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دىكى
ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ماتېرىياللارنى
تەرجىمە ۋە نەشر قىلدى. بۇ ياۋروپادىكى ئۇيغۇرشۇ-
ناسلىق تەتقىقاتىنىڭ 20 - ئەسىردىكى باشلىنىشى
بولۇپ قالدى. گېرمانىيىدىكى ئۇلۇغ تۈركولوگ ھەم
ئۇيغۇرشۇناس گاباتىن خانىم 1950 - يىللاردىن باش-
لاپ كەسىپداشلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرىنى تەتقىق قىلغا-
نىدى. ئۇ كېيىن يەنە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى،
مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى، دىنى، ئىجتىمائىي فولكلو-
رىنىمۇ تەتقىق قىلدى. 1960 - يىللاردىن كېيىن
گاباتىن خانىم «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ 10
تومىنى ئىشلىگەندىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى
ھەم مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار «ئىدىقۇت خانلىقى(950
- 1250) » ، «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى
كىشىلەرنىڭ كىيىم-كېچەك ۋە يۈرۈش-تۇرۇش ئادەت-
لىرى توغرىسىدا» ، «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋ-
رىدىكى ئىجتىمائىي ھايات» (1973- يىلى) ، «ھا-
زىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» (1980 - يىلى) ،
«يىپەك يولى بويىغا جايلاشقان تارىم ۋادىسىدىكى
خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرى»
(1986 - يىلى) ، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى
(607 - 745) » قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى ياز-
دى.

1968 - يىلى ئېلىزابىت نېكس گەنجۇ ئۇيغۇر-
لىرىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسىرىنى نەشر قىلدى.
بۇ ئەسەرلەر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەم يازما يا-
دىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش، ئىلگىرىكى تەتقىقات
نەتىجىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا
كەلگەچكە چوڭ پۈتۈنلۈك بىلەن خاراكتېرلەندى.
1968 - يىلى يەنە ماككېراسنىڭ كونا، يېڭى «تاڭنا-
مە» لەردىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى قىسىمغا ئاساسەن
يېزىلغان «ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى» دېگەن ئەسىرى
نەشر قىلىندى.

ئۇيغۇرشۇناسلىق سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا
ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى بىر مەزگىللىك ئۇ-
زۇكچىلىكنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، قايتى-
دىن جانلاندى. سوۋېت ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن كې-
يىن «رۇس بولمىغان مىللەتلەر» تارىخىنىڭ زور
كۈچ بىلەن تەتقىق قىلىنىشى تۈرتكىسىدە، بىچۇرىن،
پوزدنېيېف ۋە بارتولدلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئا-
ساسىدا، ئا. ياكۇبوۋسكى، س . گ كىلياشتورنى،
ئا. گ . مالياۋكىن، ب. ئا. لىتۋىنىسكىي، د.
ئى . تىخونوف، س. يې. مالوف قاتارلىق تەتقىقاتچى-
لار داۋاملىق ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇل-
لاندى ھەم گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، تۇرپان خانلىقى
ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرگە ياشىغان تۈركىي خەلقلەر-
نىڭ تارىخىغا ئالاقىدار تەتقىقات نەتىجىلىرىنى نەشر
قىلىپ، ئۇيغۇرشۇناسلىققا يېڭى قان قوشتى.

خۇلاسە80 - يىللاردىن كېيىن خەلقىمىز ئىچى-
دىكى بىر قىسىم مۇنەۋۋەر تەتقىقاتچىلارمۇ قولىغا
قەلەم ئېلىپ، كىشىنى سۆيۈندۈرگىدەك نەتىجىلەرگە
ئېرىشتى، شۇنداقلا يېڭى بىر ئەۋلاد تەتقىقاتچىلار ئىز
بېسىپ يېتىشىپ چىقىشقا باشلىدى. بۇ جەھەتتە تىلغا
ئېلىشقا ئەرزىگىدەك مۇنەۋۋەر ئەمگەك ئىگىلىرىدىن
ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىبراھىم مۇتىئى، مىرسۇلتان
ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئى-
مىن، ئىمىن تۇرسۇن، ئابدۇشۈكۈر تۇردى قاتارلىق-
لار بار. ئۇلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى بۈيۈك ئەسىرى-
نى قايتا ياراتقۇچىلار، شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيەت-تا-
رىخ تەتقىقاتىنىڭ ئاساسچىلىرى دېيىشكە ھەقلىقمىز
ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇرشۇناسلىق ئازكەم ئىككى ئەسىرلىك تەت-
قىقات داۋامىدا يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى ھەم راۋاج-
لاندى. ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى، مەدەنىيىتى، ئۇي-
غۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دۇنيا تارىخى بە-
لەن بولغان مۇناسىۋىتى تارىخ سۇپىتىدە بۇ ئىلىمنى
ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچى ۋە راۋاجلاندۇرغۇچى ئالىملار

تەرىپىدىن يېزىلدى. گەرچە ئۇيغۇرشۇناسلىق يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى دۆلەت ئىچىدىكى، خەلقئارادىكى تىبەتشۇناسلىق، موڭغۇلشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن كۆلەم ھەم چوڭقۇرلۇق جەھەتتىن سېلىشتۇرۇشقا ئاجىزمىز، چۈنكى ئېلىمىزدە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنى كاپالەتلەندۈرگۈچى مۇقىم ئىقتىساد ۋە مۇقىم ئىلمىي مەركەز بولمىغاچقا، بۇ ساھە كۈچلۈك تەتقىقاتچىلار قوشۇنىغا ئىگە ئەمەس، شۇڭا ئېلىمىز ئۇيغۇرشۇناسلىقى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تولۇق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلىگىنى يوق. شۇ تۈپەيلى ھازىرغىچە دۆلەت ئىچىدە ئۇيغۇرلار تارىخى، مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى توغرا، تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان نوپۇزلۇق «ئومۇمىي تارىخ» مەيدانغا كېلەلمىدى. مەيلى ياۋروپا ئالىملىرى بولسۇن ياكى رۇس ئالىملىرى بولسۇن ۋە ياكى ئېلىمىز ئالىملىرى بولسۇن تەتقىقات ئۇسۇلىدا يانداشما خاراكتېرلىك تەتقىقات ئۇسۇلىنى قوللانغان بولغاچقا، كۆزقاراش ۋە تەتقىقات نىشانىدا ئېغىش كۆپرەك بولدى، شۇنداقلا تەكرار ئىشلار كۆپ ئىشلەندى. ئۇيغۇر تارىخىغا ئالاقىدار مەنبەلەرنىڭ كۆپ خىللىقى، تەتقىقات مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىل مەدەنىيەت، كۆپ خىل تىلغا ئالاقىدار بولۇشى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى بەلگىلىگەن. شۇڭا كۆپ قىسىم تەتقىقاتلاردا تەتقىقاتچىلار ئۆزىگە مەلۇم بولمىغان ياكى بىلمەيدىغان مەنبەلەرنى مۇھاكىمە دائىرىسىگە كىرگۈزمىدى. بۇ دۆلەت ئىچىدىكى تەتقىقاتلاردا خېلىلا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئالاقىدار ماددىي ئىسپاتلار ھەم قەدىمىي يازمىلارنىڭ كۆپىنچىسى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان بولغاچقا، تېخى تولۇق تەتقىق قىلىنمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقايسى ئەللەردىكى ئۇيغۇر تارىخى، مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مۇزېي ماتېرىياللىرى پەقەت ئاز ساندىكى ئىلىم ھەۋەسكارلىرىنىڭ ئىشتىن سىرتقى قىزىقىشى ھېسابىدىكى تەتقىقاتىنىڭ خام ماتېرىيالى بولۇپ بەرگەچكە، كىم نېمىنى كۆرسە شۇ ھەققتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى پارچىلىنىۋېتىلدى. ھازىرغىچە چەت ئەل تىللىرىغا ھەم قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار قەدىمكى تىل - يېزىقلارغا ماھىر تەتقىقات قوشۇنى مەيدانغا كەلمىگەچكە، ئۇيغۇرشۇناسلىق دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى كەڭرىلىكىدە تەتقىق قىلىنىشقا ئېرىشەلمىدى، بۇلار كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. ئۇيغۇرشۇناسلىق بۇندىن كېيىن ساپالىق تەتقىقات قوشۇنىغا مۇھتاج.

ئىزاھلار:

① «جۇڭگو پەن - تېخنىكا تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1985 - يىل

② «تۈرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2001 - يىللىق 1 - سان 9 - بەت.

③ «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، كىرىش سۆز، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشرى.

④ «غەربىي رايونغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

⑤ كىلياشتورنى: «قەدىمكى تۈرك-رونىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر»، كىرىش سۆز.

⑥ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى.

⑦ مالياۋكىن: «9 - 12 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى 12 - بەت.

⑧ نيۇرۇجى: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقلىرى ۋە يادىكارلىقلىرى» 13 - بەت.

⑨ ئۆلكۈ تاشىر: «بۈيۈك تىلچى - مەھمۇت قەشقەرى» 122 - بەت.

⑩ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1- توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 44 - بەت.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

گابرېل بونۋالوت خاتىرىلىگەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ تارىخىي داستانى ھەققىدە

غالىپ بارات ئەرك

(چاقىلىق ناھىيىلىك تېلېگراف ئىدارىسىدىن)

لوپنۇرلۇقلار ئۇيغۇر ئېتنىكىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇلار تارىختىن بۇيان تارىم، كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىملىرىدا دەريا ۋە كۆللەرنى مەركەز قىلىپ بېكىنمە ھالەتتە ياشاپ كەلگەن بولۇپ، تىل، ئۆرپ - ئادەت ۋە باشقا جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن، ئۇلار ھەتتا بەزى جەھەتلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ھازىرغىچە ساقلاپ كەلگەن.

لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئېغىز ئەدەبىياتى بولسىمۇ، ئۇلار يېزىپ قالدۇرغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ تېخىچە تېپىلمىغانلىقى، ئۇلار ئارىسىدىكى فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلاش نىسبەتەن كېچىكىپ باشلانغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇلاردىن قالغان بىر قىسىم يادىكارلىقلاردىن تېخىچە خەۋەرسىزمىز، بولۇپمۇ لوپنۇر رايونىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار يوق دېيەرلىك. فرانسىيىلىك مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى گابرېل بونۋالوت (1853 ـ 1933) 1889-يىلى ئېلىمىزدە جۈملىدىن لوپنۇر رايونىدا ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىنى باشلاپ تەكشۈرگەندە ئېرىشكەن ئۇچۇرلار بىزنىڭ ئەينى چاغدىكى لوپنۇر رايونىنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي، ئىقتىسادىي ۋە جۇغراپىيىلىك ھالەتلىرىنى چۈشىنىشىمىزدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بونۋالوتنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى «پارىژدىن توكيو قولتۇقىغىچە» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان، بۇ كىتاب 2001 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ «ئادەمزاتسىز رايوننى باتۇرلۇق بىلەن كېزىپ چىقىش» دېگەن نامدا نەشر قىلىندى.

كىتابتا خاتىرىلىنىشىچە، ئېكسپېدىتسىيىچىلەر لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئارىسىغا بارغاندا بىر موماي بۇ داستاننى «گىتار»غا ئوخشايدىغان ئىككى تارلىق چالغۇسىنى (دۇتار؟) چېلىپ ئېيتىپ بەرگەن، ئابدۇللا ئىسىملىك ئۇيغۇر تەرجىمان بۇنى ئۇلارغا تەرجىمە قىلىپ بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ساز بىلەن ئورۇندالغىنىغا قارىغاندا ئۇ نەزمى داستان بولۇشى مۇمكىن. كىتابتا بۇ تارىخىي داستاننىڭ پۈتۈن ئۆزى ئەمەس قىسقىچە مەزمۇنى نەسرىي شەكىلدە بايان قىلىنغان، شۇنداقتىمۇ بۇ تارىخىي داستاننى بۇ رايوننىڭ تارىخى ۋە جاي نامىلىرىنى ئېنىقلاشتا زور تارىخىي قىممىتى بار دەپ قارايمىز.

كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، بۇ موماي ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي بولۇپ، ئىككى تارلىق چالغۇسىنى قولىغا ئالسا خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئېيتالايدىكەن، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ تارىخىي داستان ھەم ئەپسانىلەرنى ئەجدادلىرىدىن ئاڭلىغانىكەن. داستاندا مۇنداق ۋەقەلىك خاتىرىلەنگەن:

«بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا تۆت خاقان بۇ يەرلەرگە پادىشاھلىق قىلىدىكەن. خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، كۈنلىرى ناھايىتى پاراۋان ئۆتىدىكەن. بۇ تۆت پادىشاھ قاغىلىق (كىتابتا شۇنداق بولۇپ، ئۇنىڭغا چاقىلىقنىڭ 3 كۈنلۈك غەربىدىكى جاي دەپ ئىزاھ بېرىلگەن) تىكى نۇنىياز ئاغا ۋە مارجان ئاغا ھەم مىرەن شەھىرى (كىتابتا ئابدال مەھەللىسىنىڭ ئەتراپى دېيىلگەن) دىكى شىر ئاغا (بونۋالوت بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى قەدىمدە شەھەر بولۇپ، خارابىلىرى ھازىرغىچە قۇملۇقتا بار، دەپ ئىزاھ بەرگەن) دۇر. موڭغۇل ئارمىيىسى تۇيۇقسىز تۆت تەرەپتىن كېلىپ

بۇ يەرگە ھۇجۇم قىلغان ھەمدە غەلىبە قىلغاندىن
كېيىن، بۇ يەردىكى بىر قىسىم ئەرلەرنى شېھىت
قىلغان. ھايات قالغانلاردىن قۇل بولۇشنى خالىمىغان-
لار موڭغۇللار كونترول قىلىۋالغان يۇرتىدىن قېچىپ
چىققان ئائىلىلارنى ئېلىپ شەرققە قاراپ قاچقان، يۇ-
چۇن مەھەللىسىدىن 3 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جايلار-
غىچە يېتىپ بارغان (ئاپتور بەزىلەر قېچىپ چايدام
ئويمانلىقىغىچە بارغان، پرژېۋالىسكى ئۇ يەردە ئۇلار-
نىڭ قەبرىسىنى بايقىغان، دەپ ئىزاھات بېرىدۇ)،
ئۇ چاغلاردا ئۇ يەرلەردە سۇ بار ئىكەن، ھازىر ئۇ
يەرلەر قۇملىشىپ كەتتى. ئۇ قېچىپ بارغان كىشى-
لەرنىڭ ئۆيى يوق، يەرنى كولاپ ئوت قالىغان، شۇڭا
ئۇ يەرلەر قاراقوشۇن ـ قارا ئوچاق دېگەن مەنىدە (بۇ
يەردە ھازىرمۇ ئوچاقنى قويۇنداپ قالدى، قوشۇنداپ
قالدى، دەيدىغان تىل ئادىتى بار) دەپ ئاتالغان. بۇ
يەر نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، ئۇلار بېلىق،
ياۋا ئۆردەك تۇتۇپ يەپ ھايات كەچۈرگەن، بۇنداق
تۇرمۇش يۈز يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان.

موڭغۇللار ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى يۇرت ماكانلى-
رىنى خانىۋەيران قىلىۋېتىپ قايتىپ كەتكەن. قارا-
قوشۇن كۆلىنىڭ سۈيى تەدرىجىي ئازلاپ قۇرۇپ كەت-
كەن، ئۇلار ئاخىرى كۆن پېتىشقا كۆچۈشكە مەجبۇر
بولغان، بەزىلەر ئەسلىدىكى يۇرتلىرىغا قايتىپ كەل-
گەن، بەزىلەر كورلا بىلەن لوپنۇرمەھەللىسىنىڭ ئا-
رىلىقىدىكى تارىم دەرياسى بويلىرىغا كۆچكەن، ئەس-
لىدىكى قاغالىق دەپ ئاتالغان يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن-
لەر يۇرتىنىڭ ئەسلىدىكى نامىنى ئۇنتۇپ كەتكەن،
ئۇلار ئەسلىدىكى يۇرت خارابىسىنى بايقاپ ئۇنى قې-
زىپ بايلىق ئىزدىگەن، ئۇلارنىڭ يۇرتىنى ئاللىبۇ-
رۇن موڭغۇللار بۇلاپ، ھېچنىمە قالدۇرمىغان بو-
لۇپ، ئۇلار بىر تال يىپ ئېگىرىدىغان چارق (چاق)
تاپقان، ئۇلار مۇشۇ بايقاشنى خاتىرىلەش ئۈچۈن يۇرت
ماكانىنى قايتا قۇرغاندىن كېيىن، بۇ يۇرتنى چاقىلىق
يەنى يىپ ئېگىرىدىغان چاق مەنىسىدە ئاتىغان.

چاقىلىقتا ئولتۇراقلاشقانلار ئوۋچىلىق ۋە چارۋى-
چىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن، كېيىنچە خوتەن-
دىن كەلگەن چال ئىسمايىل ئاتا (ئاپتور ئۆزلىرىنىڭ
بۇ كىشىنىڭ ئۆيىدە بىر ئاخشام قونغانلىقىنى ئىزاھ-
لىغان) كېلىپ يەرلىكلەرگە: «مەن سىلەرگە تېرىق-
چىلىقنى ئۆگىتەي» دېگەن. كۆپچىلىك قوشۇلغاندىن
كېيىن ئىسمايىل ئاتا خوتەندىن تېرىقچىلىرىنى ئەكەل-
گەن. كېيىن يەرلىكلەر بىلەن تېرىقچىلار ئارىسىدا
ئىختىلاپ پەيدا بولغاندىن كېيىن، خوتەنلىكلەر ئو-
غۇللىرىنى يەرلىكلەردىن ئۆيلەپ زىددىيەت ئازايغان.
بۇ خىل نىكاھلىنىشلار ئارقىسىدا شالغۇتلىشىش كې-
لىپ چىققان، ئەمما يەرلىك ئوغۇللار خوتەنلىكلەر-
نىڭ قىزلىرىنى ئالمىغاچقا، ئۆز ساپلىقىنى ساقلاپ
قالغان①.

ئاپتور بۇ تارىخىي داستاننىڭ مەزمۇنىنى مۇشۇ
يەرگىچە خاتىرىلەپ ئارقىسىغا كۆپ چېكىت قويغان،
موماي داستاننى ئېيتىپ بولۇپ، تارىخىي تېمىدىن
چەتنەپ ئەپسانىلەرگە ۋە ئۆزى توقۇغان ناخشا ـ قو-
شاقلارغا ئۆتكەن. بۇ كىتاب گەرچە بۇ داستاننى ئەس-
لى تېكىستى بويىچە بىزگە تولۇق يەتكۈزۈپ بېرەلمە-
گەن بولسىمۇ، بىزنىڭ لوپنۇررايونىنىڭ قەدىمكى
ئەھۋاللىرى جۈملىدىن موڭغۇللار ئىستىلاسى، بۇ
دەۋردىكى دىنى ئېتىقادى ۋە جاي ناملىرى ھەققىدە
بەلگىلىك مەلۇمات بېرەلەيدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردە جۈم-
لىدىن موڭغۇللار ئىستىلاسىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە
لوپنۇررايونىدا لوپنۇرقەدىمكى شەھىرى، شەھىرى
كىتىك، شەھىرى مەردەك قاتارلىق بىر بۆلۈك لوپ-
نۇرلۇقلار (سېرىغ ئۇيغۇر) شەھەرلىرى بولغانلىقىنى
يازما پاكىتلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار كۆر-
سىتىپ تۇرماقتا. بۇ تارىخىي داستاندا لوپنۇرلۇقلار-
نىڭ بىر يۇرتىنىڭ ھازىرقى چاقىلىقنىڭ 3 كۈنلۈك
غەربىدە ئىكەنلىكى، نامىنىڭ قاغىلىق ئىكەنلىكى
ئېيتىلىدۇ، بۇ دەل ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە ۋاش-
شەھرى يېزىسىنىڭ 7 كىلومېتىر غەربىدىكى ۋاش-
شەھرى كوناشەھىرىگە توغرا كەلسە كېرەك، ۋېنىت-
سىيىلىك ئاتاغلىق سەيياھ ماركوپولومۇ بۇ يۇرتتىن
ئۆتكەن بولۇپ، چەرچەندىن چىقىپ 5 كۈن يول يۈر-
سە لوپنۇرشەھىرىگە يېتىپ بارىدىغانلىقىنى، قۇملۇق-
تىن ئۆتكەن ۋە ئۆتمەكچى بولغانلارنىڭ مۇشۇ جايدا
دەم ئېلىپ يول لازىمەتلىكلىرىنى تەييارلايدىغانلىقىنى
يازغان. ئارخېئولوگلار بۇ خارابىدىن يەنە خاقانىيە
پۇلى قاتارلىق يادىكارلىقلارنى تاپقاندىن سىرت يەنە
موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىغا مەنسۇپ يازما ماتېرىيال
بايقىغان. موڭغۇللارنىڭ قىرغىنچىلىقلىرى مۇشۇ
يۇرتلاردىمۇ يۈرگۈزۈلگەن، ماركوپولو چەرچەن ھەق-
قىدىكى بايانلىرىدا بۇنى ئىسپاتلىسا، شەھرى مەردەك
ئەتراپىدا «موڭغۇل ئۆلگەن» دېگەن جاي نامىنىڭ
بولۇشىنىڭ بۇ جايلاردا موڭغۇل ئىستىلاسىغا قارشى
جەڭلەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىمەكتە. بىز يۇقىرىقىلار-
غا ئاساسەن، خاقانىيە تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىلا

موڭغۇل ئىستىلاسىغا قايىل بولغانلىقى ھەققىدە گۇماندا بولۇشىمىز كېرەكلىكىدىن بىشارەت بەرمەكتە. بىر بۆلۈك ئاھالىنىڭ شەرققە يەنى چايدام ئويمانلىقى تەرەپكە قېچىشىغا كەلسەك، بۇمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس، چۈنكى لوپنۇرشەھىرى ئاھالىسىنىڭ مۇسۇلمانلىقىنىڭ ئەكسىچە شەھىرى كىتىك، شەھىرى مەردەك ئاھالىلىرىنىڭ كۆپى مۇسۇلمان ئەمەس ئىدى، بۇ شەھەرلەر تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى ۋەيران بولغان بولۇپ (موڭغۇل ئۆلگەن نامى بۇ جايدا موڭغۇل ئىستىلاسى بولۇپ، تالاپەت كەلتۈرگىنىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن) بىر بۆلۈك غەيرىي مۇسۇلمان ئاھالىلەرنىڭ شەرققە كۆچكىنىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. لوپنۇررايونىدىن كۆچۈپ بارغان، دەپ ئىلمىي پەرەز قىلىنىۋاتقان ھەم ئىسپاتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى سېرىق ئۇيغۇرلار (يۇغۇر مىللىتى) نىڭ تارىخىي داستانى «يۇغۇرلار كەلگەن شىجى خاجىدىن»② دىمۇ ئۇلارنىڭ مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۇۋ يىللىرىدا باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ شەرققە كۆچكەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ داستانىدىكى شىجىنى شىجۇ - غەربىي ئايماق مەنىسىدە، خاجىنى خوجو ياكى قوچو دەپ ئىزاھلىغانلار بولدى، ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇ چاغلاردا شىجو ئاتالمىسىنى قوللانغىنىغا ھېچقانداق پاكىت يوق، ئەكسىچە چاقىلىق رايونىدا قۇۋچۇل دەيدىغان يەر نامى ساقلانماقتا. (تارىخىي رەشىدى) قاتارلىق ماتېرىياللاردا، لوپنۇررايونىدا ياشىغانلارنىڭ سېرىق ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن، بۇلارنىڭ ئارىسىدا يىل پەرقى بىر ئاز چوڭ بولسىمۇ، ئەمەلىيەتكە خېلى يېقىنلىشىدۇ. ئۇلار 1335-يىللىرى ئەتراپىدا شەھىرى كېتىك قاتارلىق يۇرت ماكانلىرىنىڭ ۋەيران بولغانلىقى بىلەن يۇرت ماكانلىرىنى بىر قېتىم ۋەيران قىلغان ئەستىن چىقماس موڭغۇل ئىستىلاسىنى بىرلەشتۈرۈۋالغان.

بۇ داستاندا تىلغا ئېلىنغان «چاقىلىق» نامىنىڭ قويۇلۇشى مەسىلىسىدە رۇس ئېكسپېدىتسىيىچىسى پېرژىۋالىسكى «لوپنۇر كۆلىگە سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە يازغانلىرى بىلەن ئوخشاشلىق ھەم پەرق بار، ئەمما بېرىلگەن تەبىر يەنىلا ئوخشاش ، يەنى يىپ ئىگىرىدىغان چارق-چاقتىن كەلگەنلىكى بايان قىلىنغان. پېرژىۋالىسكى كىتابىدا «چاقىلىق كەنتىنى كېرىيىدىن كەلگەنلەر 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا قۇرغان. يەرلىكلەرنىڭ ئېيتىشىچە، كېرىيىدىن كەلگەن بىر قىسىم ئوۋچىلار چەرچەندىن چىڭخەينىڭ گاس رايونىغا ئوۋچىلىققا بېرىپ قايتىشىدا ئالتۇن تاغدىن ھالقىپ بۇ يەرگە تەسادىپىي كېلىپ قالىدۇ، بۇ يەردە ئۆرۈلۈپ چۈشكەن سېپىل ۋە ئۆيلەرنى كۆرىدۇ، ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن كونا بۇزۇلغان يىپ ئىگىرىدىغان چاقلارنى كۆرىدۇ، يىپ ئىگىرىدىغان چاق ئۇيغۇر تىلىدا چاق دېيىلگىنى ئۈچۈن بۇ يۇرت چاقىلىق، دەپ ئاتالغان، چاقىلىق نامى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن دەيدۇ»③. پېرژىۋالىسكىنىڭ يېزىشىچە، ئەنە شۇ كېرىيىدىن كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ ئىچىدە پولات بەگمۇ بار بولۇپ، ئۇ ۋە باشقىلار ئېرىق ئېلىپ، كۆچەت تىكىپ تېرىقچىلىق قىلىپ يۇرتنى قايتا قۇرغان، كېيىن پولات بەگ بەگ بولغان بولۇپ، 70 يېشىدا پېرژىۋالىسكىلار چاقىلىقتىكى ۋاقتىدا ۋاپات بولغان، بەزىلەرنىڭ كۆرسىتىشىچە پولات بەگنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ھازىرمۇ چاقىلىقتا بولۇپ، پولات ئاتىنىڭ ھازىرمۇ بىر ئەۋلادىنىڭ ئىسمى پولات، بۇ بەلكىم ئەشۇ بوۋىسىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن شۇنداق ئىسىم قويۇلغان بولسا كېرەك. دېمەك، لوپنۇرخەلقىنىڭ بۇ داستانى شۇ چاغلاردىكى چاقىلىق رايونىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرىدىن ئۇچۇر بەرگۈچى مۇھىم مەلۇمات ھېسابلىنىدۇ.

ئىزاھلار:

①گابرېل بونۋالت: «ئادىمىزاتسىز رايوننى جەسۇرانە كېزىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 95-، 96-، 97- بەتلەر.

②«يۇغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 91 - بەت.

③پرژېۋالسكى: «لوپنور كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 160-، 161 - بەتلەر.

تەھرىرلىگۈچى: جەمىلە ئابلا

دىيارىمىزدىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىنىڭ بېشىدا خوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يالقۇنى بىر-ئەر يىل ئىچىدىلا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ بۇلۇڭ-پۇشقاقلىرىغىچە تۇتىشىپ، مۇستەبىت جىن شۇرېننىڭ تەختتىن چۈشۈشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان جاللات شېڭ شىسەي بىر تەرەپتىن، چىرايلىق ۋەدىلەر بىلەن خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆزىگە تارتسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھىيلە-نەيرەڭ ئىشلىتىپ، خەلقنىڭ قان تۆكۈپ قولغا كەلتۈرگەن قوزغىلاڭ مېۋىلىرىنى تارتىۋالدى. بۇ يەردە شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ياخشى ئىشنىڭ يامان تەرىپى، يامان ئىشنىڭ ياخشى تەرىپى بولغىنىدەك، شېڭ شىسەي 1933-يىل 4-ئاينىڭ 12-كۈنى تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتتى. خوجا نىياز ھاجى مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، شىنجاڭ خەلقىنى رەھىمسىزلەرچە قىرغان ماجۇڭيىڭغا قارشى تۇردى. قەشقەر زىيالىيلىرى بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ تەشۋىق-تەرغىباتنى قانات يايدۇرۇپ، قەشقەردە يېڭى مەدەنىيەتكە يۈزلىنىش دولقۇنىنى قوزغىۋەتتى. قەشقەردىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى - قەشقەر شەھەرلىك 5-باشلانغۇچ مەكتەپ ئەنە شۇ دولقۇننىڭ مەھسۇلى ئىدى.

1933-يىل 5-ئاينىڭ 1-كۈنى (سەيشەنبە) كېچىسى ئوسمان ئەلى قىرغىز قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ئابدۇقادىر ھاجى باشچىلىقىدىكى ئاتۇش پىدائىيلىرى قەشقەرنى بېسىپ ياتقان ما شاۋۋۇ قوشۇنىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ سەھەردە قەشقەرنى ئىگىلىدى ۋە شۇ كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا قەشقەر شەھىرىدىكى تۈرمە، گۆرۈخانا، قىمارخانىلارنى تاقاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇر بېشىدىكى «چىلىق خۇاڭمياۋ» بۇتخانىسى ۋە ھېيتگاھ (ھازىرقى «خەلق» كۇلۇبىنىڭ يازلىق زال ئورنى)، بۇلاق بېشىدىكى بۇتخانىنى تاقاپ، بۇتلارنى چېقىپ تاشلىدى. ئەتىسى يەنى 1933-يىل 5-ئاينىڭ 2-كۈنى تۆمۈر ئەلى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى خېلىلا مۇقىملاشتى، خەلقنىڭ يېڭى مەدەنىيەتكە بولغان تەقەززالىقى يېتەرلىك قوللاشقا ئېرىشتى. قەشقەردىكى «جەدىت» دەپ ئاتىلىدىغان زىيالىيلار بىر يېڭى مەكتەپ ئېچىشنى تەشەببۇس قىلدى. تۆمۈر شىجاڭ، ئوسمان ئەلىلەر بۇ تەشەببۇسنى قوللىدى. مەكتەپ ئورنىنى بېكىتىش مەسىلىسى غۇلغۇلا قىلىنغاندا، كىشىلەرنىڭ كۆزى «چىلىق خۇاڭمياۋ» بۇتخانىسىغا چۈشتى. گەرچە بۇتلار چېقىلغان بولسىمۇ، بۇت قويۇلغان ئۆيلەر بىلەن چاڭچىلىخانا (زال) زىيان-زەخمەتكە ئۇچرىمىغاچقا، بۇ يەرگە كۆپ چىقىم قىلمايلا بىر مەكتەپ بىنا قىلىشقا بولاتتى. شۇڭا بۇ ئورۇننى مەكتەپكە ئۆزگەرتىش قارار قىلىندى.

بۇ يەردە بىز بۇ بۇتخانىنىڭ تارىخى ئۈستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتەيلى: 1878-يىلىنىڭ بېشىدا ياقۇپبەگ (بەدۆلەت) ئۆلتۈرۈلۈپ، ھاكىمىيەت زوزۇڭتاڭ باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى، زوزۇڭتاڭ ئىشەنچلىك ئادىمى لى جۇيانى قەشقەرنىڭ ئامباللىقىغا تەيىنلىدى. لى جۇيا ياقۇپبەگنىڭ مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغان چاغدا، ھېيتگاھ جامەسىنى «بەدۆلەت ياسىغان» دېگەن باھانە بىلەن تاقىتىپ، ئۇنى بۇتخانىغا ئۆزگەرتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشى خەلقنىڭ قاتتىق

غەزىپىنى قوزغىدى. شەھەر خەلقى قەشقەرنىڭ باش
قازىسى ئابدۇقادىر قازى كالان (ئابدۇكېرىمخان مەخ-
سۇمنىڭ بوۋىسى) غا ئىلتىماس سۇنۇپ ، ئۇنىڭدىن
ھېيتگاھ جامەسىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى ئۆتۈندى.
ئابدۇقادىر قازى كالان لى جۇياغا خەلقنىڭ تەلىپىنى
يەتكۈزگەندە، لى جۇيا قەتئىي رەت قىلدى. ئابدۇقا-
دىر قازى كالانمۇ تەن بەرمەي، نەچچە مىڭ ئادەم
بىلەن جامە ئالدىغا كەلدى ۋە دەرۋازىغا سېلىنغان
يوغان قۇلۇپنى ئۆز قولى بىلەن چېقىپ جامەگە كى-
رىپ، شۇ كۈنكى جۈمە نامىزىنى جامائەت بىلەن بىللە
ئوقۇدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان لى جۇيا دەرغەزەپ
بولۇپ، ئابدۇقادىر قازى كالاننى تۇتقۇن قىلىپ،
پۇت - قول، بويۇنلىرىغا كىشەن، تاقاق سېلىپ گۇن-
دىخانىغا قامىۋەتتى. جامەنى يېڭىۋاشتىن تاقىۋەتتى.
بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ غەزىپى تېخىمۇ ئۆرلىدى. لى
جۇيا ئاخىرى ئىشنىڭ ئەپلەشمەيدىغانلىقىنى تونۇپ
يەتتى - دە، بىر نەچچە ئاي قاماقتا ياتقان ئابدۇقادىر
قازى كالاننى قاماقتىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولدى ۋە
قويۇۋېتىشنىڭ شەرتى سۈپىتىدە، ئابدۇقادىر قازى
كالاندىن بۇتخانا ياساش ئۈچۈن يەر بېرىشنى تەلەپ
قىلدى. ئابدۇقادىر قازى كالان قاماقتىن چىققاندىن
كېيىن، خەلقتىن ئىئانە توپلاپ، نور بېشىدىكى ئەڭ
گۈزەل باغلارنىڭ بىرىنى سېتىۋېلىپ، لى جۇيانىڭ
ئىگىدارچىلىقىغا تاپشۇردى. لى جۇيا بۇ باغنى چې-
قىپ، بۇتخانا ياساتتى. مانا بۇ بۇتخانا بىز يۇقىرىدا
تىلغا ئالغان «چىڭ خۇاڭمياۋ» بۇتخانىسى.

مەكتەپنىڭ ئورنى بېكىتىلگەندىن كېيىن، شۇ
يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئابدۇكېرىمخان مەخ-
سۇم باشچىلىقىدا مەكتەپ سېلىش يېتەكچىلىك ھەي-
ئىتى تەسىس قىلىندى. بۇ ھەيئەت خەلقنى مەكتەپ
قۇرۇلۇشىغا ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى ۋە بىر
نەچچە كۈندىن كېيىن مەكتەپ قۇرۇلۇشىدا رەسمىي
ئىش باشلاندى. تۆمۈر شىجاڭ، ئوسمان ئەلىلەر باش
بولۇپ مەكتەپكە ئۇل سېلىش ئەمگىكىگە قاتناشتى.
شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش
باشلاندى. پۇلى بارلار پۇل، پۇلى يوقلار كۈچ چىقى-
رىپ ئىش باشلانغان بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى بىر
ئايغا قالمايلا پۈتتى. بەزى سىنىپلار يېڭىدىن سېلىن-
دى، بۇتخانىنىڭ بەزى ئۆيلىرى سىنىپقا مۇۋاپىقلاش-
تۇرۇلۇپ ئۆزگەرتىلدى، سىنىپ، ئىشخانىلار ئالتە
ئېغىز ئىدى. ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مەكتەپ مۇدى-
رى، يەرلىك ئۆزبېكلەردىن شائىر تورغۇنجان بايۋەچ-
چە (تەخەللۇسى تۇلۇئى) ئىلمىي مۇدىر بولدى. ئۆ-
تۈلىدىغان دەرسلەر ئانا تىلى، ماتېماتىكا، يۇرت بىل-
گىسى (تارىخ ۋە جۇغراپىيە)، ئەخلاق، تەبىئەت،
دىن، ھېيزى سەھەت (گىگىيېنا) قاتارلىقلاردىن ئىبا-
رەت بولدى، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تارىخ، پەخىردىن
ئەپەندى تىل، يۈسۈپ زىيا ئەپەندى تەنتەربىيە، ماتې-
ماتىكا ۋە غەزەل، ئەخمەت فەرىد (تاتار) ئەخلاق
دەرسلىرىنى ئۆتۈشنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ كىشىلەر-
نىڭ زور كۆپچىلىكى چەتئەللەردە ئالىي ۋە ئوتتۇرا
دەرىجىلىك مەلۇمات ئالغان كىشىلەر ئىدى. 1933-
يىل 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئابدۇكېرىمخان مەخ-
سۇمنىڭ تار بوغۇزدىكى بېغىدا ئوقۇش باشلاش مۇرا-
سىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمغا تۆمۈر شىجاڭ، ئوس-
مان ئەلى، قەشقەرنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋالىيسى يۇ-
نۇس بەگ، ھاكىم ئەبرار باي ۋە بىر قىسىم مەشھۇر
زىيالىيلار قاتناشتى. مۇراسىمدا ئابدۇكېرىمخان
مەخسۇم، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قاتارلىقلار سۆز قى-
لىپ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مەقسىتى، ئۆتۈلىدىغان
دەرسلەر، ئوقۇغۇچىلارغا قويۇلىدىغان تەلەپلەر ئۈس-
تىدە توختالدى. ئاندىن ئۇچىسىغا ماشرەڭ دىگنال
تېرىكىدىن تىكىلگەن گىمناستيۇركا، كالتە شىم كى-
يىپ، بېلىنى كەمەر بىلەن باغلىغان، پۇتىغا كۆن
سەندەل، بېشىغا ئىسپانچە شەپكە كىيىپ، بويىنىغا
كۆن سومكا ئاسقان، بويىنىڭ ئېگىز - پەسلىكىگە
قاراپ رەتلىك تىزىلغان 200 نەچچە تۈنجى ئەۋلاد
پەننىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى يۈسۈپ زىيا ئەپەندىنىڭ
يېتەكچىلىكىدە مۇراسىم مەيدانىغا يېتىپ كەلدى -
دە، كۆپچىلىككە گىمناستىكا ۋە باشقا تەنھەرىكەت
نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى، ئاندىن روھلۇق، كۆتۈرەڭ-

گۈ، رىتىملىق ئاۋازدا غەزەل ئوقۇدى.

ئەۋۋىلىدە غۇنچە ئىدۇق،
ئەمدى ئېچىلدۇق.
ئەسىرى مەكتەپكە كېلىپ،
ئوقۇش باشلىدۇق.
قانچە يىللاپ زۇلمەتتە،
بىزلەر خار بولدۇق.
ئوقۇيالماي ئىرپانغا،
بىزلەر زار بولدۇق.
ئوقۇدۇق مەكتەپتە بىز،
ئالغا باسىمىز.
خەلقىمىزنىڭ باشىغا،
نۇرلار ساچىمىز.
بۇ مۇبارەك يۇرتىمىز،
نۇرى ئىرپاندۇر.
ئىلىم ـ بىلىم يولىدا،
جانلار قۇرباندۇر،
نەقرات:
ياشىسۇن مەكتەپ!
ياشىسۇن ئىرپان، ياشا!
يوقالسۇن زۇلمەت!
يۇرت بولسۇن بوستان يانا! . . .

دېمىسىمۇ، بۇگۈنكى ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى
تولىمۇ ھەيۋەتلىك بولغانىدى. ئۇزۇن يىللىق تارىخىدا
مەدرىس بىلەن ئۇزۇن تونۇلۇق تالىپلارنىلا كۆرۈپ،
بارلىق ئۈمىدىنى ئاشۇ تالىپلارغىلا باغلاپ كەلگەن،
پەننىي مەكتەپ ۋە بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ
زادى قانداق بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ
باقمىغان قەشقەر خەلقىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇگۈنـ
كى بۇ سورۇن قالتىس كاتتا يېڭىلىق تۇيۇلغانىدى.
شۇڭا زور كۆپچىلىك كىشىلەر «پەننىي مەكتەپ»
تىن ئىبارەت بۇ يېڭى شەيئىنىڭ كەلگۈسىدە يۇرت ۋە
مىللەت ئۈچۈن نۇرغۇن قابىل بىلىم ئىگىلىرىنى يېـ
تىلدۈرىدىغان بىلىم ئوچىقى بولۇپ قېلىشىغا چىن
قەلبىدىن تىلەكداشلىق بىلدۈرۈپ كۆز يېشى قىلسا،
يەنە بەزىلەر ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغان غەزەل ۋە دېكلاماتـ
سىيىنىڭ مەزمۇنىدىن تەسىرلىنىپ كۆز يېشى قىلـ
ماقتا ئىدى. يەنە بەزىلەر ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆمرىـ
دە كۆرۈپمۇ باقمىغان كىيىملەر بىلەن چىرايلىق بېـ
زەلگىنىنى كۆرۈپ ھاياجىنىنى باسالمايۋاتاتتى. چۈنـ
كى بۇ ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە بايلارنىڭمۇ، نامراتلارـ
نىڭمۇ بالىلىرى بار ئىدى. بالىلارنىڭ چوڭلىرى
14ـ15 ياشتا، كىچىكلىرى 7ـ8 ياشتا بولۇپ، ھەمـ
مىسى ئوغۇل ئىدى. (ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر خەلقى
خۇراپاتلىق پاتقىقىغا ئىنتايىن چوڭقۇر پاتقان بولۇپ،
قىزلارنى مەكتەپكە جەلپ قىلىش ئىمكانىيىتى يوق
ئىدى) . ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك، دەپتەرـ
قەلەملىرى شەھەر خەلقى ئىئانە قىلغان پۇلغا تەييارـ
لانغان بولۇپ، ئۇلارغا ھەقسىز تارقىتىپ بېرىلگەنىـ
دى.

مۇراسىم ئاخىرىدا، مۇراسىم قاتناشچىلىرىنىڭ
زور كۆپچىلىكى سېخىيلىق بىلەن مەكتەپكە نۇرغۇن
پۇل ـ مال ئىئانە قىلدى(بىرىنچى بولۇپ ساخاۋەت
قولىنى ئاچقان كىشى ئوسمان ئەلى ئىدى) ، بۇ ئىئانە
مەكتەپنىڭ قارا دوسكا، پارتا ۋە باشقا لازىمەتلىكلىـ
رىنى تولۇقلاش، كەلگۈسىدە قوبۇل قىلىنىغۇچى ئوـ
قۇغۇچىلار ئۈچۈن كىيىم ـ كېچەك تەييارلاشقا پۇختا
ئاساس سېلىپ بەردى.

ئەمدى مەكتەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم
مەسىلە ـ تېخىمۇ كۆپ بالىلارنى مەكتەپ قوينىغا
جەلپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىنى ئىلىم ـ ئىرپان
نۇرى بىلەن يورۇتۇش ئىدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش
ئۈچۈن، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى چىرايلىق تۈپۈر (قاـ
تار) قىلىپ، جەڭگىۋار غەزەللەرنى ئوقۇتۇپ، ھەپـ
تىدە 2 ـ 3 قېتىم كوچا ئايلاندۇرۇشنى يولغا قويـ
دى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ پاكىز، رەتلىك كىيىملىرى،
پۇتلىرىنى كوماندىغا كەلتۈرۈپ، كۆكرەكلىرىنى تىك

تۈتۈپ «گۈپ ـ گۈپ» دەسسەشلىرى، يۈرەكلەرنى
تىترىتىدىغان يېقىملىق، شوخ ناخشىلىرى زور كۆپ-
چىلىك ئاتا-ئانىلارنى تەسىرلەندۈردى، بۇنىڭ بىلەن
ئوقۇش يېشىدىكى باللار بەس - بەس بىلەن مەكتەپكە
كىرىشكە باشلىدى. بىراق مۇشۇنداق جۇشقۇن كۈن-
لەردە، يەنى شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۆمۈر
شىجاڭ ماجەنساڭ باشچىلىقىدىكى تۇڭگانلارنىڭ سۈي-
قەستىگە ئۇچراپ قازا قىلدى. قەشقەر يەنە ئۇرۇش
ئوتى ئىچىدە قالدى. مەكتەپنىڭ تەرەققىيات قەدىمىمۇ
ئاستىلاپ قالدى. 1934 - يىل 1 - ئايدا ماجۇڭيىڭ
ئەۋەتكەن تۇڭگانلار قوشۇنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىشى
بىلەن، بۇ مەكتەپ 6 ئاي تاقىلىپ قالدى. شۇ يىلى
7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (جۈمە) مەھمۇت مۇھىتى
قوشۇن باشلاپ قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، ماجۇڭيىڭ-
نى چەت ئەلگە قوغلىۋەتتى. ماخۇسەن شېڭ شىسەي
ھۆكۈمىتىگە بوي سۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قوشۇ-
نىنى خوتەنگە يۆتكەپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە
تىنچلىق ئورنىتىلدى. مەكتەپتە يېڭىۋاشتىن ئوقۇش
باشلاندى. مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئابدۇكېرىم-
خان مەخسۇم باشلىق بولدى. تۇرغۇنجان بايۋەچچە
مەكتەپ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. مەجبۇرىيەت مائارى-
پى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ياش - قېرى ھەممەيلەن
كەچ كۇرسقا جەلپ قىلىندى. تۇرغۇنجان بايۋەچچە،
نامان ئەپەندىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇ مەكتەپتە
مۇزىكا كۇرژۇكى تەسىس قىلىندى. يېقىندىلا سوۋېت
ئىتتىپاقىدا ئىسكىرىپكا چېلىش ۋە ياساشنى ئۆگە-
نىپ كەلگەن كومپوزىتور سەمەت ئابدۇللا كۇرژۇكقا
يېتەكچىلىك قىلىپ، قۇرۇلغۇسى سانايى
نەفىسە (سەنئەت ئۆمىكى) گە ئاساس ياراتتى. شىن-
جاڭنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئىسكىرىپكىچىلىرى مانا مۇشۇ
مەكتەپتە تەربىيىلەنگەنىدى. كۇرژۇك قاتناشچىلىرى
ۋە بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپ زالىدا كومېدىيە
ۋە كونسېرت نومۇرلىرىنى ئورۇنداپ، يېڭى مائا-
رىپ، يېڭى مەدەنىيەتنى تەشۋىق قىلدى، خۇراپاتلىق-
نى رەھىمسىز تەنقىد قىلدى.

ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىش مەركەز قىلىنغان مەدە-
نىي ئاقارتىش ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانسې-
رى سىنىپ، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى
(كۈندۈزى باللار، ئاخشىمى چوڭلار ئوقۇغان ئەھ-
ۋالدىمۇ) كېلىپ چىققانىدى. ئاتۇش ئىكساقتىكى
«ھۈسەينىيە» مەكتىپىدىن پەخىردىن شاقاسىم قاتار-
لىق ئوقۇتقۇچىلار يۆتكەپ كېلىنىپ، ئوقۇتقۇچى يې-
تىشمەسلىك مەسىلىسى ھەل قىلىندى. 1935 - يىلى
بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەر بايلار سەپەرۋەرلىككە كې-
لىپ، شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپى رايونلىرىدىلا
ئەمەس، ۋىلايىتىمىزنىڭ ھەرقايسى ناھىيە، يېزا -
كەنتلىرىدىمۇ يۈزلىگەن مەكتەپ، مىڭلىغان سىنىپ
بىنا قىلدى، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى نەچچە ئون مىڭ
كىشىگە يەتتى. بىراق، يەنىلا ئوقۇتقۇچى كەم ئىدى.
بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قەشقەر شەھىرى-
دىكى بىر قىسىم دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئىلغارراق خە-
لىپەتلىرى نور بېشى مەكتەپتە بىر مەزگىل تەربىيە-
لەنگەندىن كېيىن، شەھەر ئەتراپىدىكى مەكتەپلەرگە
ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتىلدى، بۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ
مائارىپ ئىشلىرى كۈندىن كۈنگە جۇش ئۇرۇپ راۋاج-
لاندى، بۇ چاغدا نور بېشى باشلانغۇچ مەكتەپ يەنىلا
ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مەكتەپ بولۇپ قالغانىدى.
تەنھەرىكەت، گىمناستىكا مۇسابىقىلىرىدە شەھەر بو-
يىچە بىرىنچىلىكنى قولدىن بەرمەيتتى. بۇ مەكتەپتە
ئاتۇشتىكى ئىكساق مەكتىپىنى ئۈلگە قىلىپ، «ئىز-
چى» (ئىز باسار) لار ئەترىتى تەشكىللەنگەن بولۇپ،
ئۇلار مەكتەپ ئىچىدە باشلامچى، ئاممىۋى سورۇنلار-
نىڭ تەرتىپىنى ساقلاشتا ئاۋانگارتلاردىن ئىدى. ئۇ-
لارنىڭ كىيىنىشى ئۆزگىچە بولۇپ، دۇمبىسىگە ھەر-
بىيلەرنىڭكىدەك سەپەر تۇگۈنچىكى بىلەن كالتە ساپ-
لىق ئايپالتا تېڭىپ، مۈرىسىگە سۇدان ئېسىۋالاتتى.
ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر كېلىدىغان قىزىل سىرلانغان
«ئىزچى كالتىكى» نىڭ بىر ئۇچىنى قولىدا مەھكەم

تۇتۇپ، بىر ئۇچىنى مۇرىسىگە قويۇپ، «ئۆگەن تىرىشىپ، ئىزچى بالىلار، ۋەتەن غېمىدە قاينار ۋىجدانلار» دېگەن «ئىزچى ناخشىسى» نى ياڭرىتىپ، كوچا ئايلىنىدىغان بولسا، روپاش ئاياللارمۇ ئىشىكلىرىنى قىيا ئېچىپ تاكى ئۇلار كۆزدىن غايىپ بولغىچە تەلمۈرۈپ قارىشىپ كېتەتتى.

نۇربېشى باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ «ئىزچى»لىرى 1936 - يىلى يازلىق تەتىلدە مۇشۇ ناخشىنى ياڭرىتىپ، تۇرغۇنجان بايۋەچچە، يۇسۇپ زىيا ئەپەندىلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە يېپىنچى - سىلىنچىلىرىنى يۈدۈپ، پىيادە سەپەرگە ئاتلىنىپ، چىغىر يوللار بىلەن مېڭىپ، تاغلاردىن ھالقىپ، ئاستىن ئاتۇش، ئۈستۈن ئاتۇش تەۋەسىدىكى مەكتەپلەرنى زىيارەت قىلدى، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ، توققۇزاق، ئوپال، تاشمىلىقلارغا يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى سەپەر ئاتۇش ئېكساقتىكى «ھۈسەينىيە» مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، مەشھۇر مائارىپچى، «ئىزچى»لىق ھەرىكىتىنىڭ ياراتقۇچىسى، داڭلىق شائىر مەمتىلى توختاخۇن (تەۋپىق) ئەپەندى، مۇسابايوف ۋە توققۇزاقتىكى تەرەققىيپەرۋەر مائارىپچى ئابدۇللا رازى قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باشلانغانىدى. 40 كۈن ئەتراپىدا داۋام قىلغان بۇ سەپەر «ئىزچى» لارنى جىسمانىي جەھەتتىن چېنىقتۇرۇپلا قالماستىن، مۇھىمى نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. كېيىنچە، ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەن مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك «ئىزچى» لار ئەترىتى بارلىققا كەلدى. بارا - بارا ۋىلايەتنىڭ ھەممە يېرىدىكى مەكتەپلەردە «ئىزچى» لار قوشۇنى پەيدا بولدى. بۇ قوشۇن كېڭەيگەنسېرى، ۋىلايىتىمىزنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات قەدىمى مۆلچەرلىگۈسىز دەرىجىدە تېزلەشتى. . .

ئەپسۇس، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قەشقەردە چوڭ تۇتقۇن يۈرگۈزۈپ، تۇرغۇنجان بايۋەچچە، يۇسۇپ زىيا ئەپەندى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى قولغا ئالدى. 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۇلارنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، جەسىتىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. مۇشۇ قانلىق قىرغىندىن كېيىن، نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىن چىقىپ كەتتى. بەزى ئوقۇتقۇچىلار سودىگەر، ھۈنەرۋەن، كاسىپ بولۇۋالدى. تاكى 1950 - يىلغا قەدەر بۇ مەكتەپ دەم ئاۋاتلىشىپ، دەم چۆللىشىپ تۇردى. قىسقىسى، ھەر قېتىملىق ھاكىمىيەت ئالمىشىش بۇ مەكتەپكە ئوخشاشمىغان گۈللىنىش ۋە خارابلىشىش ئېلىپ كەلدى. شۇنداقتىمۇ بۇ مەكتەپ ئۆز قوينىدا نۇرغۇن تالانت ئىگىلىرىنى يېتىشتۈردى. ئازادلىقتىن كېيىن، بۇ مەكتەپ ئىزچىل تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى؛ سىنىپ - ئىشخانىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىندى، يېڭىلاندى. ھازىر ئۈچ قەۋەتلىك بۇ مەكتەپتە 1000 نەچچە ئوقۇغۇچى خاتىرجەم ئوقۇماقتا. . .

ۋىلايىتىمىزدىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى - نۇربېشى باشلانغۇچ مەكتەپ (ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ 5 - باشلانغۇچ مەكتەپ) دۇنياغا كۆز ئاچقان 55 يىلدىن بۇيان، بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى - توقاي مۇساپىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، ئالدى بىلەن بۇ مەكتەپنىڭ قۇرغۇچىلىرىنى چوڭقۇر سېغىنىپ ئەسلەيمىز. بۇ يولدا ئىسسىق قانلىرىنى ئاققۇزغان تۇنجى ئەۋلاد زىيالىيلىرىمىز تۇرغۇنجان بايۋەچچە، يۇسۇپ زىيا ئەپەندى قاتارلىق قۇربانلارنىڭ روھىغا؛ جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، بۈگۈنگىچە بوغۇنلارنى ئىلىم - مەرىپەت سۈيى بىلەن سۇغىرىۋاتقان بارلىق ئوقۇتقۇچىلارغا سەمىمىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز! بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەخلاقىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئېلىمىزنىڭ كەلگۈسى ئىشلىرى ئۈچۈن ياراملىق ئىز باسارلاردىن بولۇپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلىمىز!

تەھرىرلىگۈچى: جەمىلە ئابلا

ئۇيغۇرلاردىكى نۇردىن تۆرىلىشكە دائىر تۇنجى ئەپسانە

ئۆمەرجان نۇرى

(خوتەن پېداگوگىكا مەكتىپىدىن)

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس سىرلىق ئەپسانىلىرى بار. بۇ ئەپسانىلەردە قەدىمكى زاماندىكى خەلقلەرنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان ساددا چۈشەنچىلىرى ۋە گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئىلاھلاشتۇرۇلغان ھالەتتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مۇنداق ئەپسانىلەرنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى ئىنسان بالىسىنىڭ نۇردىن تۆرىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىدۇر.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردە قەھرىمانلارنىڭ نۇردىن تۆرىلىشىگە دائىر ئەپسانىلەر خېلى كۆپ. بۇ ئەپسانىلەر ھەققىدە ئەتراپلىق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى.

ئۇيغۇرلاردىكى ئوغۇزخان، بۆكۈخان ۋە ئەرگەنەقۇن ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئومۇمىي تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەپسانىلەرنىڭ يازما تارىخقا ئېلىنىشى 10 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئىش بولغاچقا، بۇلار يەنىلا ئەڭ دەسلەپكى يازما مەلۇمات ھېسابلانمايدۇ. بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزچە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يازما خاتىرىگە ئېلىنغان ئەنلۇشەن ھەققىدىكى خاتىرە تۈركىي خەلقلەردىكى نۇردىن تۆرىلىشكە دائىر ئەڭ دەسلەپكى يازما خاتىرە ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەينى زاماندا ئەن لۇشەنگە زامانداش بولۇپ ئۆتكەن مۇلكىي ئەمەلدار ياۋرۇنىڭ ئەينى چاغدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ھەم تەكشۈرۈپ تەھقىقلىگەن ماتېرىياللارنى توپلاپ ئۈچ جىلدلىق «ئەن لۇشەن قىسسىسى» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بۇ ئەن لۇشەن ھەققىدىكى بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپلا قالماي، ئەن لۇشەننىڭ جەمەتى ـ نەسەبى ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگو تارىخىدا ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرگەن سۇلالىلەرنىڭ بىرى بولغان تاڭ سۇلالىسىدە 755 ـ يىلى ئەن لۇشەن، شى سىمىڭ توپىلىڭى پارتلىدى. سەككىز يىل داۋاملاشقان يىغىلىقتا جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ئۇزۇل ـ كېسىل ۋەيران بولدى. تاڭ سۇلالىسىمۇ زاۋاللىققا يۈزلەندى. توپىلاڭنىڭ باشلىقى ئەن لۇشەن ھەققىدە كېيىنكى چاغلاردا يەنى خانلار ئالمىشىپ، سۇلالىلەر يەڭگۈشلەنگەندىن كېيىنكى زامانلاردا يېزىلغان «كونا تاڭنامە» «يېڭى تاڭنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۈرنەكلىرى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەردە مەخسۇس تەرجىمىھاللار تۈزۈلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئەن لۇشەننىڭ زامانىدىشى ياۋرۇنىڭ يازغان «ئەن لۇشەن قىسسىسى» بۇ ھەقتىكى بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

مەزكۇر كىتابتىكى ئەن لۇشەننىڭ نەسەبى ۋە تۇغۇلۇشى ھەققىدىكى ئەپسانە مۇنداق:

«ئەن لۇشەن يىڭجۇلۇق شالغۇت غۇزلاردىن بولۇپ، ئەسلى ئىسمى ئاتلاغسان. ئۇنىڭ ئاتىسى تۈركلەرنىڭ ئاشىدىل ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئەسلىدە بىر پىرىخۇن ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغاچقا، ئاتلاغسان

(داۋامى 53 ـ بەتتە)

ئۈرۈمچىدىكى «دۆڭكۆۋرۈك» ۋە «ئەرداۋچىياۋ» ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە

ئابدۇراۋۇپ ئابدۇللا

(«شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن)

ئۈرۈمچىدىكى «دۆڭكۆۋرۈك» دېگەن نام ھەممەيلەنگە — ئۈرۈمچى شەھەر ئاھالىسىگە، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىگە ھەتتا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ساياھەتچىلەرگە تونۇشلۇق بولۇپ قالدى.

مەن مۇشۇ يەردە تۇغۇلۇپ 50نەچچە يىل ياشاپ، دۆڭكۆۋرۈكنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ كەلگەن شاھىت بولۇش سۈپىتىم بىلەن «دۆڭكۆۋرۈك» ھەققىدىكى خاتىرىلەر ھەمىشە كۆز ئالدىمدا كىنو لېنتىسىدەك ئۆتۈپ تۇرىدۇ.

ئەينى يىللاردا ھازىرقى دۆڭكۆۋرۈكتە لىم - چەڭزە ئۈستىگە شاخ - شۇمبا، سامان - توپا، شېغىل بېسىپ ياسالغان، يولدىن خېلىلا ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر ياغاچ كۆۋرۈك بار ئىدى. «دۆڭكۆۋرۈك» دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ نامنىڭ قاچاندىن باشلاپ دۇنياغا كەلگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئېرىشەلمىگەن بولساممۇ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 100 يىلدىن كەم ئەمەس، دەپ قىياس قىلىمەن. شۇنىسى مۇقەررەركى، بۇ نامنىڭ ئۈستەڭ قۇرۇلۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار دەپ ئويلايمەن.

20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىپ يەنئەن يولى، داۋان مەھەللىسى، سودا مەكتىپىنىڭ شەرقىي تېمىنى بويلاپ «ئىتتىپاق» يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سابىق چايدان زاۋۇتىنىڭ شەرقىي تام پاسىلىنى بويلاپ غەربكە بۇرۇلۇپ مەھەللە ئارىلاپ ئېقىپ، ئۇدۇل دۆڭكۆۋرۈكتىكى تۇرپان مەسچىتىنىڭ شىمالىي تېمىنى بويلاپ، 1- يول (ئازادلىق يولى) نى كېسىپ ئۆتۈپ، دۆڭكۆۋرۈك بازىرىدىكى گىلەم دۇكانلىرىنىڭ ئورنىدىكى ئۈستەڭ ئارقىلىق ئېقىپ «بوغدا يولى»دىن ئۆتۈپ، «خەلق مۇنچىسى»نى ئايلىنىپ، ساي يولىدىكى ئۈرۈمچى دەرياسىغا (ھازىرقى «تىنچلىق ئۈستىڭى»نىڭ ئورنىدا) قۇيۇلىدىغان، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى ئىككى - ئۈچ مېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان بىر ئۈستەڭ بار ئىدى. ئەينى يىللاردا ئۈرۈمچىدە قىشتا قار كۆپھەم قېلىن ياغاتتى. ھەر يىلى ئەتىيازدا ئېرىگەن قار - مۇز سۇلىرى ۋە ياز كۈنلىرى ياغقان يامغۇر سۇلىرى مەھەللىلەرنى ئارىلاپ، مۇشۇ ئۈستەڭ ئارقىلىق ئۈرۈمچى دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. دېمەك، بۇ ئۈستەڭ ئەسلىدە شەھەر ئىچىدە يىغىلىپ قالغان سۇلارنى چىقىرىۋېتىش رولىغا ئىگە ئىدى. ئەنە شۇ ئۈستەڭنىڭ ھازىرقى «ئازادلىق يولى» بىلەن كېسىشكەن جايىدا (تۇرپان مەسچىتىنىڭ غەربى ۋە دۆڭكۆۋرۈك سودا بازىرىنىڭ شەرقىدىكى چوڭ يولنىڭ ئۈستىدە) لىم - چەڭزە ئۈستىگە شاخ- شۇمبا، پاخال - توپا بېسىپ ياسالغان، كەڭلىكى ئىككى - ئۈچ مېتىر كېلىدىغان بىر كۆۋرۈك بار ئىدى. شىمالدىن جەنۇبقا بارىدىغان ياكى جەنۇبتىن شىمالغا بارىدىغان ھەممە شەھەر ئىچىنى كېسىپ ئۆتىدىغان ماشىنا - ھارۋىلار چوقۇم مۇشۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتەتتى. كېيىن «ئازادلىق يولى» غا ئاسفالىت ياتقۇزۇلغاندا، بۇ كۆۋرۈك بىتوندىن ياسىلىپ يول تۈزلەنگەن بولسىمۇ، كىشىلەر يەنىلا ئەسلىدىكى «دۆڭكۆۋ-

رۇك» دېگەن نامنى قوللىنىپ كەلدى. 70 - يىللاردىن كېيىن، ئۈرۈمچى شەھىرىدە يەر ئاستى ئەۋرەز يوللىرىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن بۇ ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنىڭ رولى قالمىدى. ئۆستەڭمۇ تىنىپ يوقالدى. كۆۋرۈكنىڭ ئىزناسىمۇ قالمىدى. پەقەت بۇ ئۆستەڭنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە «بوغدا كۆلى يولى» دىكى شەھەرلىك ھۆكۈمەت ئائىلىلىكلەر قورۇسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن يولنى توغرا كېسىپ «خەلق مۇنچىسى» تەرەپكە ئۆتىدىغان ئۆستەڭ كۆۋرۈكىنىڭ يالدامىسى — كىچىككىنە بىر دۆڭ ھازىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا.

ئەمدى «ئەرداۋچياۋ» دېگەن نامغا كەلسەك، ئۇ «دۆڭكۆۋرۈك» نىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشىدىنلا ئىبارەت. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى نام بىر يەرنىڭ ئىككى خىل تىلدا ئاتىلىشىدۇر، خالاس.

20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى جەنۇبىي قوۋۇق (شەھەر سېپىلى دەرۋازىسى — نەنمېن) تىن باشلاپ ئۇچتاشقىچە بولغان كونا شەھەر رايونىدا ئاساسەن دېگۈدەك ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانىدى. قوۋۇققا يېقىن بولغان سەنشىلىكلەر مەھەللىسى (سەنشىخاڭزا) ئەتراپىدا بىر قىسىم خۇيزۇلار بار ئىدى. شەھەر ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار جەنۇبىي قوۋۇقتىن چىقىپ چوڭ تاش يولنى (ھازىرقى 1 - يول ئازادلىق يولى) بويلاپ مېڭىپ كونا شەھەرگە كىرىشتە، ئالدى بىلەن ھازىرقى سەنشىخاڭزا سودا سارىيى ئالدىدىكى چوڭ تۆت كوچا ئېغىزى (道口) دىن ئۆتۈپ داۋاملىق جەنۇبقا ماڭسا، 2 - چوڭ تۆت كوچا ئېغىزى(二道口) غا كېلەتتى. نەق مۇشۇ تۆت كوچا ئوتتۇرىسىدا دۆڭكۆۋرۈك بولغاچقا، ئۇلار بۇ يەرنى خەنزۇچە «2 - چوڭ تۆت كوچىدىكى كۆۋرۈك مەھەللىسى» دېگەن مەنىدە قىسقارتىپ « 二道桥 » (ئەرداۋچياۋ) دەپ ئاتاشقان.

دېمەك، ئۇيغۇرلار بۇ يەرنى يەر شەكلىنى ئاساس قىلىپ «دۆڭكۆۋرۈك» دەپ ئاتاشسا، خەنزۇ، خۇيزۇلار جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ئاساس قىلىپ «ئەرداۋچياۋ» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن. بۇ ئاتاش ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

تەھرىرلىگۈچى: سابىر ئەلى

(بېشى 51 - بەتتە)

تەڭرىسىگە تېۋىنىپتۇ، ئەن لۇشەن مانا مۇشۇ تەڭرىدىن ئاپىرىدە بوپتۇ. ئەن لۇشەن تۇغۇلغان كېچىسى ئالەم قىزىل نۇرغا پۈركىنىپتۇ، ئەتراپتىكى ھايۋانلار ھۇۋلاپ، ھۆكىرىشىپ كېتىپتۇ، كۆككە قاراپ تۇرغانلار ئاقار يۇلتۇزدەك ئۇچقۇنلارنىڭ (ئانا ياتقان) چېدىر ئۈستىگە چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ ئاجايىپ ئىش خېلى بىر مەزگىللەرگىچە داۋاملىشىپتۇ. ئانا بۇنى تەڭرىنىڭ كارامىتى دەپ قاراپ تۇغۇلغان ئوغۇلغا ئاتلاغسان دېگەن تەڭرىنىڭ ئىسمىنى قويۇپتۇ. تۈركلەر ئۇرۇش تەڭرىسىنى ئاتلاغسان دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ دادىسىدىن كىچىك يېتىم قالغاچقا، ئانىسى بىلەن تۈركلەر ئارىسىدا چوڭ بوپتۇ».

مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىنكى بايانلار ئەن لۇشەننىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى، ئۇرۇشلاردا تاۋلىنىپ ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىشى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىدە مۇھىم ھەربىي ئەمەلدار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ توپىلاڭ كۆتۈرۈش ۋە باستۇرۇلۇش جەريانلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

ئەن لۇشەننىڭ نەسەبى ۋە تۇغۇلۇشى ھەققىدىكى بۇ ئەپسانە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىشۇناسلىقىدا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللارنىڭ بىرى. بولۇپمۇ ئەن لۇشەننىڭ نۇردىن تۆرىلىشى ۋە تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش تەڭرىسىنى «ئاتلاغسان» دەپ ئاتايدىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات مۇشۇ توغرىدىكى يېگانە ئۈچۈر ھېسابلانسا كېرەك.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

قاراقاش ناھىيىسىدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

قارا قوزۇق

كۆيا يېزىسىدا قارا قوزۇق دېيىلىدىغان بىر كەنت بار. ئابدۇللاخۇن مۇنداق بىر ئەھۋالنى بايان قىلىدۇ: شاھ مەشرەپ يۇرت كېزىپ بۇ يەردىن ئۆتكەندە، ھېرىپ قېلىپ ھاردۇق ئالماقچى بوپتۇ، لېكىن بۇ يەر يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر بولغاچقا، ئاندا - ساندا ئادەم ئولتۇراقلاشقانىكەن. شاھ مەشرەپ ھاردۇق ئالىدىغان نە سايە، نە ئېشىكىنى باغلاشقا قوزۇق تاپالماي تۇرغاندا، بىر ئۆيدىن بىر ئايال چىقىپتۇ. شاھ مەشرەپ ئايال بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن:

— ئېشىكىمنى باغلايدىغان بىرەر قوزۇقتەك نەرسە بەرگەن بولسىلا، مەن بىر دەم ھاردۇق ئېلىۋالسام، — دەپتۇ.

ئايال تونۇر بېشىدا تۇرغان بىر دانە كۆسەينى ئېلىپ چىقىپ بېرىپتۇ. شاھ مەشرەپ بۇ چالا كۆيگەن كۆسەيگە بىر دەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، يەرگە قېقىپ ئېشىكىنى باغلاپتۇ ۋە:

— بۇ بىر قارا قوزۇق ئىكەن، بۇ يۇرتنىڭ نامى «قارا قوزۇق» بولسۇن، — دەپ دۇئا قىپتۇ. شاھ مەشرەپ كەتكەندىن كېيىن ئايال بۇ گەپنى كىشىلەرگە سۆزلەپ بېرىپتۇ. شاھ مەشرەپنى ئەۋلىيا دەپ قارىغان خەلق «قارا قوزۇق» دېگەن نامنى ئۇلۇغلىشىپ يۇرت نامى قىلىپ قوللىنىپتۇ.

تەلۋىلەر

كۆيا يېزىسىدا تەلۋىلەر دەيدىغان بىر كەنت بار. تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى بۇ جايدا توختى غوجىكام ئىسىملىك مىسكەر ياشىغانىكەن. جامائەت ئىچىدە يۈز - ئابرويلۇق بۇ كىشىنىڭ بىر قىزى چىرايلىق چوڭ بوپتۇ. بۇ قىز بىلەن توي قىلىشنى ئارزۇ قىلغان يىگىتلەردىن بىرسى توختى غوجىكامنىڭ ھەيۋىسىدىن ئەيمىنىپ ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالماي، قىزنىڭ سىرتقا چىقىشىنى ئۈمىد قىلىپ يولدا ناخشا ئېيتىپ مېڭىپتۇ. توختى غوجىكام بۇ يىگىتنى تۇتۇۋېلىپ:

— مېنىڭ ئۆيۈمنىڭ ئالدىغا كېلىپ ناخشا ئېيتىشىڭدىكى غەرىزىڭ نېمە؟ — دەپ سوراق قىلىپ بالداق بىلەن بىر نەچچىنى ئۇرۇپتۇ. ئەتراپتىكى كىشىلەر توختى غوجىكامنىڭ يولسىزلىقىدىن نارازى بولۇپ:

— ئۆتۈپ كەتكەن تەلۋە ئادەمكەن بۇ، — دېيىشىپتۇ. توختى غوجىكامغا سىڭىپ قالغان بۇ لەقەم ئەينى يىللاردىن باشلاپ، بۇ مەھەللىنىڭ، كېيىنچە كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

تەلۋىلەر دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا يەنە مۇنداق پاراڭلارمۇ بار. ئىلگىرى بۇ مەھەللىدە بىر جەمەتلىك بەش - ئالتە ئائىلىلىك كىشىلەر ياشىغان ئىكەن. بۇلار ئۆز ئارا ئىناق ئۆتمەي كىچىككىنە ئىشلار ئۈچۈنمۇ جېدەللىشىدىكەن، قوشنا مەھەللىدىكىلەر بىلەنمۇ سۇ ياكى پاسىل تالىشىپ دائىم ئۇرۇش ماجىرا قىلىدىكەن. يولسىزلىق قىلغانلىقى ئىسپاتلىنىپ يۇرت چوڭلىرىدىن تەنقىد - تەنبىھ ئاڭلىسا قايىل بولماي زوكۇنلىشىدىكەن ھەم ماجىرادىن باش تارتمايدىكەن. بىر كۈنى قوشنا مەھەللىدىكىلەر بۇلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. يۇرت چوڭلىرى:

— ئەسكىگە بىر قوشۇق قويۇپ بەرگۈلۈك، ئۇ تەلۋىلەر بىلەن تەڭ بولماڭلار، — دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جېدەلخورلارغا قويۇلغان «تەلۋىلەر» دېگەن لەقەم يۇرت - مەھەللىنىڭ نامىغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

شېكەر قومۇش

ئازادلىقتىن بۇرۇن هازىرقى كۆيا يېزىسىنىڭ ئاچچىغۆي دېگەن يېرىدە مەنسۇر ئاخۇن ۋە غوجاخۇن ئىسىملىك ئىككى ئائىلىلىك كاتتا باي ياشايتتى. بۇلارنىڭ نەچچە مىڭلاپ قوي - ئۆچكىلىرى، ئات - كالىلىرى بار ئىدى. چارۋىلىرىغا قىشلىق يەم - خەشەك توپلىشىش ئۈچۈن بۇ بايلار هەر يىلى ئۆزىنىڭ يىللىقچىلىرىنى قومۇش - يانتاق چېپىشقا ئەۋەتەتتى. 1941 - يىلى كۈزدە مەنسۇر ئاخۇن باينىڭ يىللىقچىلىرى مەغرىپ تەرەپتىن، غوجاخۇن هاجىمنىڭ يىللىقچىلىرى مەشرىق تەرەپتىن قومۇش ئوراپ ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئۇچرىشىپ قاپتۇ.

- سىلەر كىمدىن سوراپ بىزنىڭ قومۇشلۇقىمىزغا كەلدىڭلار؟

- بۇ قومۇشلۇق قاچاندىن باشلاپ سىلەرنىڭ بولۇپ قالغان؟ - دېگەندەك سوراق - سوئاللارغا ئۇلىنىپ ئىككى تەرەپ سوقۇشۇپ قالىدۇ. بارا - بارا جېدەل ئۇلغىيىپ ئىككىلا تەرەپتىن بىر نەچچە كىشىنىڭ كاللا - قاپاقلىرى يېرىلىپ پۇت - قوللىرى سۇنىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان جامائەت:

- ئەخمەقلەر قومۇش تالىشىپ سوقۇشقان بارمۇ؟

- بۇ يەرنىڭ قومۇشى تاتلىقمىكەن؟

- شېكەر قومۇشى ئىكەن، - دېيىشىپ بۇلارنى ئەيىبلىشىدۇ.

1958 - يىلى «نۇرلۇق» گۇڭشېسى رەهبەرلىكى 2000 دېهقاننى يېتەكلەپ كىرىپ، بۇ ئېگىز - پەس قومۇشلۇقنى تۈزلەپ زىرائەت تېرىشقا تەشكىللىدى. 1964 - يىلى بۇ دېهقانچىلىق مەيدانىدا ئولتۇراقلاشقان ئائىلە 1200گە، نوپۇس 5000دىن كۆپرەككە يەتتى. 19 مىڭ مو يەر باغ - بوستانلىققا ئايلاندى. بۇ دېهقانچىلىق مەيدانى 1975 - يىلى «شەرق شامىلى» گۇڭشېسىغا تەۋە قىلىندى. قومۇش جېدىلى بولغان هېلىقى يەر 6 - باشقۇرۇش رايونىنىڭ 4 - دادۈيى بولدى. 1984 - يىلى گۇڭشې يېزىغا ئۆزگەرتىلگەندە پېشقەدەملەرنىڭ ئەينى چاغدىكى جېدەلنى سۆزلەپ، تەكلىپ بېرىشىگە ئاساسەن، بۇ يەرنىڭ نامى «شېكەر قومۇش» دەپ مۇقىملاشتى.

مىللەت ئېرىقى

ئۇرچى يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە «مىللەت ئېرىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ غەلىتە ئاتالغۇ قانداق كېلىپ چىققان؟

1947 - يىلى زاۋا يېزىسىنىڭ خومدان كەنتىدىكى دېهقانلار ئېرىق چېپىۋېتىپ كۆمۈلۈپ قالغان ياغاچ قوغاچىنى ئۇچرىتىپتۇ. بىر نەچچەيلەن قوغاچىنى كۆتۈرگەنىكەن، قوغاچىنىڭ ئۈستۈنكى يېرىمى ئاجرىلىپ چىقىپتۇ، ئاستىنقى يېرىمىدا بىر جەسەتنىڭ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر چۆچۈپ كېتىپتۇ. جەسەت كىگىز قالپاق، يۇڭ توقۇلمىدىن تون كىيگەن بىر ئەر كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ يېنىدا قىلىچ، ئوقيا، كۈمۈش جام بار ئىكەن (ياشانغانلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇرۇنقى زامانلاردا بۇ يەردە قانلىق جەڭ بولغانىكەن). كىشىلەر بۇ جەسەتكە قاراپ:

- بۇ بىزنىڭ مىللىتىمىزدىن ئەمەسكەن.

- باشقا بىر مىللەتنىڭ ئادىمى ئىكەن، قايسى مىللەتتىن بولغىيدى؟ - دېيىشىپتۇ. ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بىرى:

- بىزنىڭ ئېتىزىمىزغا مىللەت ئېرىقىدىن سۇ كېلىدۇ.

- مىللەت ئېرىقىنىڭ قېشىنى ئېگىزلەيدىغان بولدۇق.

- مىللەت ئېرىقىنىڭ بويىغا جىرىم سالىمىز، - دېگەندەك گەپلەر بىلەن «مىللەت ئېرىقى» دېگەن ئاتالغۇ كىشىلەر تىلىغا ئۆزلىشىپ قاپتۇ. خومدان كەنتىنىڭ ئايىغى يانتاق - قومۇشلار ئۆسكەن بىپايان قومۇشلۇق ئىدى. 1959 - يىلى «جىددىي ئىلگىرىلەش» گۇڭشېسى (هازىرقى زاۋا يېزىسى) دېهقانلارنى بۇ يەرگە يېتەكلەپ كېلىپ، ئالتە كەنتتىن تەركىب تاپقان دېهقانچىلىق مەيدانى قۇردى. خومدان كەنتىدىكى «مىللەت ئېرىقى»نىڭ داۋامىنى چېپىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ، بۇ ئېرىقنى يەنىلا «مىللەت ئېرىقى» دەپ ئاتىدى. 1975 - يىلى بۇ دېهقانچىلىق مەيدانى «شەرق شامىلى» گۇڭشېسىغا تەۋە قىلىندى. 1984 - يىلى مۇ كەنت ئاشۇ ئېرىقنىڭ نامى بىلەن «مىللەت ئېرىق كەنتى» دەپ ئاتالدى.

(داۋامى 63 - بەتتە)

قوغۇرسۇ ئالتۇن ۋە ئۇنىڭ جەمەتى

ئىسمائىل مەخلىك

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن)

ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى گۈللىنىش ۋەزىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەينى مەزگىلدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق قان-تەر ئاققۇزغان. ئېنىقكى، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ جۇڭگو تارىخىغا قوشقان تۆھپىلىرى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن چىققان داڭلىق شەخسلەر ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، بۇنى ئەينى زاماندىكى فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ تارىخشۇناسلىرىمۇ يوشۇرۇپ قالماستىن، تارىخ سەھىپىلىرىگە يېزىپ قالدۇرغان. ئېلىمىزنىڭ دۇنياغا مەشھۇر تارىخ خەزىنىسى «24 تارىخ»تا بۇ ئەھۋال روشەن ئىپادىسىنى تاپقان.

550 - يىللىرى جۇڭگودا بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئۈچ ھاكىمىيەت ئىچىدە شىمالىي چى پادىشاھلىقى ئەڭ باي، زېمىنى ئەڭ چوڭ ھەم ئەڭ كۈچلۈك ھاكىمىيەت ئىدى. شىمالىي چى پادىشاھلىقىنىڭ بۇنداق قۇدرەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولالىشىنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن ئىبارەت ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بولغانلىقىدىن باشقا يەنە، ھاكىمىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىر تۈركۈم ياراملىق، ئەقىل - پاراسەتلىك، پاك - دىيانەتلىك كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. قوغۇرسۇ ئالتۇن ۋە ئۇنىڭ جەمەتى شۇلار ئىچىدىكى ئەڭ تىپىك شەخسلەر ھېسابلىنىدۇ.

قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى توققۇز قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن قوغۇرسۇ ئالتۇن دەپ ئاتالغان. قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بەگتۇلى شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى مەزگىللىرىدىلا چېگرا ئەتراپلىرىدا پالۋانلىق ھەم باتۇرلۇق بىلەن نام چىقارغان، كېيىن ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق ئاھالىلەر (تېلى قەبىلىلىرى) نى باشلاپ ئىچكى رايونغا كەلگەن. ۋېي پادىشاھلىقى ئۇنىڭغا گۇڭلۇق ئۇنۋانىنى بەرگەن. قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ بوۋىسى پانتېكىن ئوردا دىۋانبېگى مەنسىپىدە ئولتۇرغان. قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئاتىسى داناغۇي كېڭەش بېگى، بىرىنچى سەردار ئاقساقال (ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى) قاتارلىق مەنسەپ ۋە ئۇنۋانلارغا ئېرىشكەن.

ھونلاردىن پۇلۇخانبالىن ئىسيان كۆتۈرگەن مەزگىلدە قوغۇرسۇ ئالتۇن بىر مەزگىل ئۇنىڭ قول ئاستىدا تۇرغانىدى. پۇلۇخانبالىن قوغۇرسۇ ئالتۇنغا ۋاڭلىق مەنسىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ سىياسىي جەھەتتە بىر قەدەر يىراقنى كۆرەلىگەنلىكى ئۈچۈن، پۇلۇخانبالىننىڭ ئۇزاققا قالماي مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلىپ، ئۆزىگە قاراشلىق 10 مىڭ ئائىلىنى باشلاپ يۇنجۇ ئايمىقىغا كېلىپ، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ مەنسىپى ئارقا - ئارقىدىن ئۆسۈپ، مەرتىۋىسىمۇ ئۆرلەشكە باشلايدۇ. 528 -

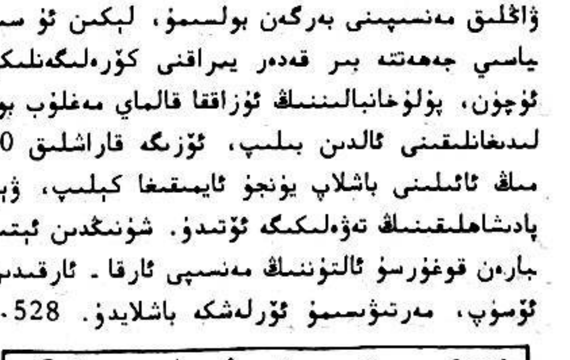

يىلى ۋېي پادىشاھى شياۋجۇاڭدى تەختكە چىققاندا، قوغۇرسۇ ئالتۇنغا فۇچېڭ ناھىيىسىنىڭ تۆرىسى ئۇنۋانى بېرىلىپ، شىمالنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى سانغۇن، چەۋەندازلار چاۋۇشبېشى (باش تۇتۇق) قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەيىنلىنىدۇ ھەمدە ئۇرۇشتا كۆپ قېتىم تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جەنۇبنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈلىدۇ.

ئەينى ئېرجۇرۇڭ قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۋالىدۇ. 531 ـ يىلى گاۋخۇەن ئېرجۇرۇڭنىڭ كۈچلىرىنى يوقىتىپ، شياۋۋېندىنىڭ نەۋرىسى يۈەن شيۇنى قورچاق پادىشاھ قىلىپ تىكلەيدۇ.

بۇ چاغدا قوغۇرسۇ ئالتۇنمۇ گاۋخۇەننىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىدە كەم بولسا بولمايدىغان شەخسكە ئايلانغانىدى. گاۋخۇەن ئۇنى دەسلەپتىلا شىندۇ شەھىرىنى ساقلاشقا قويۇپ، خېڭجۇ، يۈنجۇ، يەنخۇ، شۈجۇ، سيەنجۇ، ۋە ۋېيجۇدىن ئىبارەت ئالتە ئايماقنىڭ باش تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىدى. قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ھەربىي ماھارىتى ئاجايىپ ئۈستۈن بولۇپ، ھەرقانداق جەڭدە مۇۋەپپەقىيەت قازانماي قالمايتتى. بۇ ھەقتە «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ تەرجىمىھالى» دا: قوغۇرسۇ ئالتۇن ئاتقا مىنىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، جەڭگە كىرگەندە ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىنى ئىشلىتەتتى، كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزاڭغا قاراپ، قارشى تەرەپنىڭ قانچىلىك ئاتلىق ئەسكىرى، قانچىلىك پىيادە ئەسكىرى بارلىقىنى بىلەتتى. يەرنى پۇراش ئارقىلىق قوشۇنلارنىڭ قانچىلىك يىراقلىقتا ئىكەنلىكىنى بىلەلەيتتى، دەپ يېزىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ مەرتىۋىسى داۋاملىق ئۆسۈپ كېڭەش بېگى بولدى. مىلادىيە532 ـ يىلى مەرتىۋىسى بەگلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ جەرياندا غەربىي ۋېي پادىشاھلىقى ۋە روران ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئالاھىدە تۆھپە كۆرسىتىپ، باش ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلىنىپ، مەرتىۋىسى ئەمىرلىككە كۆتۈرۈلدى. ئۆز قەبىلىسى ئىچىدە بولسا بىرىنچى سەردار ئاقساقاللىققا ئۆستۈرۈلدى. 546 ـ يىلى گاۋخۇەن ئۇنى باش ھەربىي ۋالىيلىققا ئۆستۈردى. كېيىن گاۋدىڭ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان مەزگىللەردە، قوغۇرسۇ ئالتۇن خوجېڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشقا قاتنىشىپ، يىياڭدا ياڭجى، بەيجيا، خۇيەندىن ئىبارەت 3 مۇداپىئە قەلئەسىنى ياساتتى. گاۋياڭ شەرقىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شىمالىي چى پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى بولغاندا، قوغۇرسۇ ئالتۇن شيەنياڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. 552 ـ يىلى ئۇ خەلپەت بەگ بولۇپ تەيىنلەندى. 553 ـ يىلى قوغۇرسۇ ئالتۇن يەرلىك ئورنىدىن ئايرىلىپ جىنياڭغا قايتىپ كەلگەندە، پادىشاھ گاۋياڭ ئۇنى ئالاھىدە يوقلاپ كەلدى. خانىش، خان ئايىملار ۋە ھەرقايسى ۋاڭلارمۇ بىللە كېلىپ، بىر كېچە نەغمە ـ ناۋا قىلىشتى. پادىشاھ گاۋياڭ قوغۇرسۇ ئالتۇنغا: «سىز دۆلەتنى بەرپا قىلىش ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇشتا غايەت زور تۆھپە قوشقان كىشى، ئاتا ـ بالا ھەممىڭلار دۆلەتكە سادىقلىق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ كەلدىڭلار، شۇڭا مەن سىز بىلەن قۇدا بولۇشۇپ، دۆلىتىمىزنى بىرلىكتە قوغدايدىغان مەڭگۈلۈك يېقىن تۇغقانلاردىن بولۇشنى لايىق تاپتىم» دېدى ھەمدە شۇ ھامان ئۆز قىزى مەلىكە يىنىڭنى قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ نەۋرىسى قوغۇرسۇ ئۇدۇغا ياتلىق قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قوغۇرسۇ جەمەتى پادىشاھنىڭ يېقىن تۇغقىنى قاتارىغا ئۆتتى. كېيىن رورانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا قوغۇرسۇ ئالتۇن كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسىتىپ، دەسلەپتە ئوڭ قول ۋەزىرلىككە، كېيىندىنلا سول قول ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلدى. گاۋيەن (سۇزۇڭ) پادىشاھ بولغاندا قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ نەۋرە قىزىنى ۋەلىئەھدىگە بانۇلىققا ئېلىپ بېرىدۇ. گاۋجەن پادىشاھ بولغاندا قوغۇرسۇ ئالتۇنغا تېخىمۇ چوڭ ئىلتىپات كۆرسىتىپ ئالاھىدە ئۇلۇغلايدۇ شۇنداقلا ئۇنىڭ يەنە بىر نەۋرە قىزىنى ۋەلىئەھدىگە بانۇلىققا ئېلىپ بېرىدۇ. قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ چوڭ ئوغلى قوغۇرسۇ يارۇق ئۇلۇغ سانغۇن بولىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى قوغۇرسۇ شيەن، نەۋرىسى قوغۇرسۇ ئۇدۇ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەھكىمىدە ئەمىر دەرىجىلىك ئالىي مەنسەپلەرگە ئولتۇرىدۇ.

باشقا ئوغۇل نەۋرىلىرىنىڭ ھەممىسىگە بەگلىك مەرتىۋىسى سۇيۇرغال قىلىنىدۇ. «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇن تەرجىمىھالى» دا: «بۇ ئائىلىدىن بىر خانىش، ئىككى بانۇ چىققان، پادىشاھنىڭ ئۈچ مەلىكىسى بۇ ئائىلىگە ياتلىق قىلىنغان بولۇپ، يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇش جەھەتتە ھېچقانداق بىر ئائىلە بۇ ئائىلىگە يەتمەيتتى» دەپ يېزىلغان، لېكىن قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ مەنسەپ ۋە مەرتىۋىسى ھەرقانچە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ باشتىن ئاخىر پاك - دىيانەتلىك بولۇش، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇقتىن خالىي بولۇش، ئەيش- ئىشرەت، كەيپ - ساپاغا بېرىلمەسلىك، ئۆز خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە مەسئۇلىيەتچان بولۇش جەھەتلەردە ئۆز زامانىسىدا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرغانىدى.

قوغۇرسۇ ئالتۇن مىلادىيە567 - يىلى 80 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. پادىشاھ گاۋجيەن كۆن پېتىش زالدا ئۇنىڭغا ئاتاپ تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. كېيىن ئاخىرقى پادىشاھ گاۋۋېي جىنياڭ سارىيىدا يەنە بىر قېتىم تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا ئالتۇندىن ياسالغان شاھانە ئايپالتا تەقدىم قىلىدۇ. شۇنداقلا دەستەكدار ئەمىر، سۇ، دىڭ، جى، بىڭ قاتارلىق 12 ئايماقنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل باش تۇتۇق، باش ۋەزىر، ئەمىر لەشكەر، پۈتۈكچى دىۋان بېگى، سۇجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى قاتارلىق ناملارنى بېرىدۇ. بۇرۇنقى ئاقساقاللىق ۋە ۋاڭلىق ناملىرى ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىنىدۇ. مىليون سەر پۇل ئىنئام قىلىدۇ. ئۆلگەندىن كېيىنكى ھۆرمەت نامى ئەلەمدار قوغۇرسۇ (武) دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى قوغۇرسۇ يارۇق ۋارىسلىق قىلىدۇ.

قوغۇرسۇ يارۇق (光) نىڭ تەخەللۇسى ئاي يارۇق (明 月) ئىدى. ئۇمۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئالاھىدە تەربىيە كۆرگەن بولۇپ، ئات مىنىپ ئوقيا ئېتىش ۋە چامباشچىلىق ماھارىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى جەھەتتە ئەل ئىچىدە ئاجايىپ شۆھرەت قازانغانىدى. ئۇ ئاتىسىغا ئەگىشىپ نۇرغۇنلىغان ئۇرۇشلارغا قاتنىشىدۇ. 17 ياشقا كىرگەندە تۇتۇقلۇققا ئۆستۈرۈلىدۇ. كېيىن مەنسىپى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈلۈپ، ياۋلارغا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن، مەھكىمىدار ئەمىر قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئۆتەيدۇ. ئۇ شىمالىي جۇ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۇدا غەلىبە قازىنىپ، نۇرغۇن جايلارنى تارتىۋالىدۇ. كۆپلىگەن سەركەردە ۋە ئەسكەرلەرنى ئەسىرگە چۈشۈرىدۇ ۋە يوقىتىدۇ. شۇڭا ئۇ ئەينى مەزگىلدە شىمالىي جۇ سۇلالىسى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ خەۋپكە ئايلىنىدۇ. 561 - يىلى ئۇ ئوڭ قول ياردەمچى دىۋان بېگى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇ پەقەت ھەربىي يۈرۈشلەردىلا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ قالماستىن، بەلكى دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش، مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى بەرپا قىلىش جەھەتلەردە ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دېھقانچىلىق، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش جەھەتلەردىمۇ كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. مەسىلەن: 563- يىلى ئۇ 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، جىگۈەن قوۋۇقىنىڭ غەربىي قىسمىدا شۇنچاڭ شەھىرىنى سالدۇرىدۇ ھەمدە ئىككى يۈز چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا سېپىل ياستىدۇ. چېگرا قاراۋۇلخانىسىدىن 13 نى قۇرىدۇ. بۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇ ئەمىر لەشكەرلىككە ئۆستۈرۈلىدۇ. 565 - يىلى قوغۇرسۇ يارۇقنىڭ ئىككىنچى قىزى خانىشلىققا ئۆستۈرۈلىدۇ. شۇ يىلى ئۇ يەنە ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا تەيىنلىنىدۇ. 567 - يىلى قوغۇرسۇ يارۇق مۇشاۋىرلىققا تەيىنلىنىپ، ئاتىسىنىڭ شيەنياڭ ۋاڭى دېگەن ئۇنۋانىغا ۋە بىرىنچى سەردار ئاقساقاللىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي خەلپەت بېگى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۈچۈن ئورنى ئۆستۈرۈلۈپ، سول قول ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىدۇ.

قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئىككىنچى ئوغلى قوغۇرسۇ شيەنمۇ ئۆسمۈر چېغىدىن تارتىپلا ئىنتايىن سەزگۈر

بولۇپ، ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارىتى ئۈستۈن ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا كۆپلىگەن جەڭلەرگە قاتنىشىپ، مەنسەپ - مەرتىۋىسى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ، ياتلارغا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن، مەسلىھەتچى تۆرە، غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەيىنلىنىدۇ. 564 - يىلى يەنە دەستەكدار ئەمىر، يوجۇ، ئەنجۇ، پىڭجۇ، نەنجۇ، بېيىياڭ، دۇڭيەن قاتارلىق ئالتە ئايماقنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل تۇتۇق، ئايماق بېگى بولۇپ ئۆستۈرۈلىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇ بىر تەرەپتىن تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىكى ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، تۈركلەر بىلەن شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشتە ئالاھىدە رول ئوينايدۇ. شۇڭا ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ يەنە ياردەمچى دىۋان بېگى بولۇپ ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۇمۇ خۇددى ئاتىسى بىلەن ئاكىسىغا ئوخشاشلا پادىشاھنىڭ خىزمىتىنى كۆپ يىللاردىن بۇيان سەممىيلىك ۋە ساداقەتلىك بىلەن ئىشلەپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشىپ، مەرتىۋىسى ئۆسكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەسلا ئۆزىنى قالتىس چاغلاپ، ھاكاۋۇرلۇق قىلمىغانىدى. شۇ يىلى ئۇنىڭغا ۋاڭلىق مەرتىۋىسى بېرىلدى.

قوغورسۇ ئالتۇننىڭ ئاكىسى قوغورسۇ پىڭمۇ ناھايىتى ئىقتىدارلىق، باتۇر، چەۋەنداز ۋە مەرگەن ئادەم ئىدى. خىزمەت قىلىش قابىلىيىتى ئالاھىدە يۇقىرى ئىدى. ئۇمۇ ئوردا سانغۇنى، سۈز ھەيۋەتلىك سانغۇن، چاپقۇر ئەجدىھار سانغۇن، بىرىنچى سەردار ئاقساقال، تۇتۇق، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، جەنۇبنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن قاتارلىق مەنسەپ - مەرتىۋىلەرگە ئېرىشكەن. كېيىن يەنە مەھكىمىدار ئەمىرلىك سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ، قىران چەۋەندازلار سانغۇنى بولىدۇ. مەرتىۋىسى گۇڭلۇققا كۆتۈرۈلىدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئەمىر لەشكەر مەرتىۋىسى بېرىلىدۇ.

شىمالىي چى پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە بىر قىسىم ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ چېقىمچىلىقى، پىتنە - ئىغۋا تارقىتىشى تۈپەيلىدىن قوغورسۇ يارۇق ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى قوغورسۇ شيەن قاتارلىقلار بىگۇناھ قەتلە قىلىنىدۇ.

قوغورسۇ يارۇقنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى بىلەن 3 - ئوغلى ئۆزى بىلەن بىللە ئۆلتۈرۈلىدۇ، 2 - ئوغلى ئاتىسىدىن بۇرۇن ئۆلۈپ كېتىدۇ. كەنجى ئوغلى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمدىن كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. شىمالىي جۇ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۇ ئاتىسىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، چوڭ بەگلىكنىڭ ئەمىرى بولىدۇ. سۈي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ سەلتەنەت يىللىرى (581 ـ 600) قىران چەۋەندازلار سانغۇنى بولۇپ يۈرگەندە قازا قىلىدۇ. قوغورسۇ شيەننىڭ بەش ئوغلى ۋە ئۇلاردىن باشقا 15 ياشتىن تۆۋەن بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆلۈمدىن كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللار قوغورسۇ ئالتۇن بىلەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ۋە بىر قىسىم تۇغقانلىرىنىڭ شىمالىي ۋېي، شەرقىي ۋېي، شىمالىي چى پادىشاھلىقلىرى مەزگىلىدىكى ئىش - ئىزلىرىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئەينى مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى» دا بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان

تەھرىرلىگۈچى: پولات ھىمىت

ئىمىن سوپىنىڭ ھوقۇقا ئىگە بولۇشى ۋە تۇرپان مۇنارى ھەققىدە رىۋايەت

مۇمىن قادىر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن)

تەسەۋۋۇپچىلار (سوپىلار) نىڭ تەسىرى

مىلادىيە1619 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن خوجا ئىسھاق بىلەن ئىشان كالان خوجا مۇھەممەد تەرەپدارلىرى سەئىدىيە خانلىقىغا كېلىپ بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى دۆلەت ئۇستازلىرى دەۋالدى. شۇنىڭ بىلەن مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنى پارچىلاپ، خانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇلارنىڭ قارا نىيىتىنى سەزگەن سەئىدىيە خانى سۇلتان مەھمۇتخان (قىلىچخان) 1624 - يىلى ئىشان كالان مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنى (ھىدايىتۇللانىڭ ئاتىسى) يەكەن، قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپان، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا يۈرۈپ، ئاخىرى تۇرپاننىڭ ئاستانە يېزىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق دىنىي زاتلاردىن مىرھەبىبۇللا، مىرقاسىم قاتارلىقلار بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلارنى تەسەۋۋۇپچىلىق يولىغا دەۋەت قىلىپ، ئۆزىگە مۇرت قىلىۋالدۇ. مۇھەممەت يۈسۈپ ئابدۇللاخان دەۋرىگە كەلگەندە، قۇمۇلدا تۇغۇلغان ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللانى ئېلىپ يەكەنگە قايتىپ كېلىدۇ. كېيىن خوجا ھىدايىتۇللا چوڭ بولۇپ، يەنىلا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغاچقا، سەئىدىيە خانى ئىسمائىل خان خوجا ھىدايىتۇللانى سەئىدىيە خانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا كاسان، بەدەخشان، كەشمىر، تىبەت قاتارلىق جايلاردا 12 يىل سەرسان بولۇپ، ئاخىرى 1678 - يىلى ئۆزىنى دالاي لامانىڭ قويىنىغا ئېتىپ، ئۇنىڭدىن جۇڭغار خانى غالدانغا مەكتۇپ يېزىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزىگە ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. شۇڭا جۇڭغار خانى غالدان خوجا ھىدايىتۇللانى يۆلەپ ئەسكەر باشلاپ يەكەنگە بېرىپ، ئىسمائىلخاننى ئاغدۇرۇپ، خوجا ھىدايىتۇللانى تەختكە چىقىرىدۇ. ئەمما 1679- يىلى ئىسمائىل خاننىڭ ئىنىسى ئافاق سۇلتاننى پامىردىكى يوشۇرۇنغان يېرىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ ھەمدە لۈكچۈن خانى لۈكچۈندىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ «ئافاق خوجا» نى سەئىدىيە خانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجا ھىدايىتۇللا ئەسھابۇلكەھنى زىيارەت قىلىمەن دېگەن باھانە بىلەن تۇرپانغا كېلىپ، ئەينى چاغدا ئاتىسى ئاساسىنى قۇرغان تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەۋلادى نىياز خوجىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۇنى تەربىيىلەپ، سوپىلارغا باشلىق قىلىپ قويىدۇ. ئۆزى تۇرپاندىن ئىلىغا بېرىپ، جۇڭغار خانى غالداندىن ياردەم سوراپ، ئۇنىڭ يۆلىشى بىلەن 1682 - يىلى يەنە سەئىدىيە خانى بولىۋالىدۇ. كېيىن خوجا ھىدايىتۇللانىڭ كۈچلۈك رىقابەتچىسى بولغان خوجاشۇئەيىپ «ئىسھاقىيە» گۇرۇھىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، يەكەنگە باستۇرۇپ كىرىپ، 1694 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئافاق خوجىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۆزى سەئىدىيە خانى بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ھىدايىتۇللانىڭ ئارقا تېرىكى غالدان چىڭ سۇلالىسىدىن يېڭىلىپ، 1697 - يىلى زەھەر ئىچىپ ئۆلىۋالىدۇ. ئۇرنىغا ئوغلى سىۋان ئارابتان جۇڭغار خانى بولىدۇ. ئەمما سىۋان ئارابتان خوجا

هىدايىتۇللانىڭ ئەۋلادىنى يۆلەپ تۇرغۇزمىغاچقا، خوجا هىدايىتۇللانىڭ نەۋرىسى خوجائەھمەد 1697 - يىلى جوڭغار خانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جوڭغار خانى «ئىشقىيە» (ئافاق خوجا تەرەپدارلىرى) گۇرۇھىدىن يۈز ئۆرۈپ، «ئىسهاقىيە» (خوجا شۇئەيىپ) گۇرۇھىنى قوللاپ، خوجا ئەھمەدنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇپ، ئۇنى ئىلىنىڭ قاش دەرياسى بويىغا سۈرگۈن قىلىدۇ. شۇڭا ئافاق خوجا تەرەپدارلىرى جوڭغارلاردىن يۈز ئۆرۈپ، چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇ ۋەجىدىن «ئىشقىيە» گۇرۇھىنىڭ بىر قىسىم كاتتىباشلىرى تۇرپانغا كېلىپ، سوپىلار باشلىقى نىياز خوجا بىلەن بىرلىشىپ، مۇرت توپلاپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يوشۇرۇن قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. شۇڭا لۈكچۈن خانلىقى سوپىلارنىڭ يوشۇرۇن سۇيىقەستىنى توسۇش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن جوڭغار خانلىقىنىڭ هامىيلىقىغا ئۆتىدۇ ھەمدە ئۆزئارا ئىتتىپاق تۈزىدۇ. شۇ چاغلاردا ئافاق خوجا تەرەپدارلىرى بىلەن سوپىلارنىڭ لۈكچۈن سۇلتانلىقىغا قارشى ھەرىكىتىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدىكى سانغۇنى فۇنىڭئەن يوشۇرۇن قوللاپ مەدەت بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ ئىشنى سەزگەن لۈكچۈن سۇلتانى ئېزىز بەگ سوپىلارنىڭ ھەرىكىتىنى قاتتىق تىزگىنلىگەنىكەن. شۇ خىل كەسكىن ۋەزىيەتتە مىلادىيە 1694 - يىلى تۇرپاننىڭ ئاستانە يېزىسىدىكى فېئودال سوپى ئىشان نىياز خوجا ئائىلىسىدە ئىمىن ئىسىملىك بىر بالا تۇغۇلىدۇ. ئۇ كىچىكىدىنلا تەسەۋۋۇپچىلىق تەربىيىسىنى ئالغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ پۈتۈن روھىي دۇنياسىغا تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن ئىلاھىي ئۇقۇم چوڭقۇر سىڭىپ كېتىدۇ. ئۇ بالا ناھايىتى پاكىز، سۇباتلىق ۋە زېرەك بولغىنى ئۈچۈن ئۇقۇمۇشلۇق چولڭ بوپتۇ. شۇڭا ئۇ كىچىك تۇرۇپلا ئاتىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، خەلىپە (ئورۇن باسار) بوپتۇ ھەمدە نۇرغۇن مۇرت توپلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن سوپى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مەدەت بېرىشى ۋە سوپىلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ھەم چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدىكى سانغۇنى فۇنىڭئەننىڭ ياردىمى بىلەن 1721 - يىلى لۈكچۈن ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئاق سۇلتاننى (كېپىش ۋاڭ) ئوردىدىن قوغلاپ، ئۇنى سىركىپنىڭ دۆلەت قوتان دېگەن يېرىدىكى تۇر ئۈستىدىن تۇتۇپ دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن سوپىلارنى باشلاپ ئوردىغا كېلىپ، ۋاڭلىق تامغىسى بىلەن ئاق سۇلتاننىڭ ياش، گۈزەل خانىشى روشەن خېنىمنى ئەمرىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى يۇرتلارغا جاكارچىلارنى ئەۋەتىپ، يەتتە كېچە - كۈندۈز ناغرا - سۇناي چالدۇرۇپ، لۈكچۈن ۋاڭنىڭ ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالىدۇ. مەلۇمكى، ئىسلامىيەت ئەھكاملىرىدا ئېرى ۋاپات بولغان ياكى ئېرىدىن ئاجراشقان ئاياللارنىڭ 3 ئاي 10 كۈن ئىددەت تۇتۇش ئادىتى بولىدۇ، ئەمما ئىمىن ۋاڭنىڭ روشەن خېنىم بىلەن توي قىلىشىدا بۇ ئادەت بىكار قىلىنغان. شۇڭا تۇرپانلىقلار ئارىسىدا:

ئىمىن گاڭنىڭ دويى كېلىپ،
بولدى ئەجەپمۇ كارامەت.
ئاشىق - مەشۇق تېپىشقاندا،
مۆدە تۇتۇش نەھاجەت.

دېگەندەك قوشاقلار توقۇلغانىكەن.

ئىمىن ۋاڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر زېھنى ۋە ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق، چىڭ سۇلالىسى ۋە سوپىلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، سەئىدىيە ئەۋلادى بولغان لۈكچۈن سۇلتانى ئاق سۇلتاندىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، ۋاڭلىق ھوقۇقىغا ئېرىشكەن.

تۇرپان مۇنارى ھەققىدە رىۋايەت

تۇرپان مۇنارى ھەققىدە توۋەندىكىدەك بىر رىۋايەت بار، ئۇنىڭ راست - يالغىنى نامەلۇم. 1759 - يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ چولڭ ئوغلى سۇلايمان تۇرپاننىڭ ۋاڭلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، تۇرپان دىيارىدا ناھايىتى ئادىللىق بىلەن بىر نەچچە يىل يۇرت باشقۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن رازى بولغان تۇرپان خەلقى سۇلايمان ۋاڭنى «نۇشىرۋانى ئادىل» دەپ ئاتىشىدىغان بولغانىكەن. كېيىن سۇلايمان ۋاڭ 1767 - يىللىرى زىيارەت ھەم ساياھەت قىلىش يۈزىسىدىن ئىرانغا بېرىپتۇ، ئۇ ئىراندا كۆپلىگەن ئاسارە - ئەتىقە ئورۇنلىرى بىلەن نۇرغۇن ئەلئېھراملارنى (مۇنار) زىيارەت قىلىپ، تارىخىي قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەرقايسىسىنى ئەينى دەۋردىكى خانلارنىڭ بىنا قىلدۇرغانلىقىنى بى-

لىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇلايمان ۋاڭنىڭ كۆڭلىگە «كىشى ئۆز ئۆمرىدە بىرەر خاتىرە قۇرۇلۇش ياساتىپ قويۇشى كېرەك ئىكەن» دېگەن ئوي كەپتۇ ھەم كىشىنىڭ نام - شۆھرىتى پەقەت بىرەر خاتىرە قۇرۇلۇش ئارقىلىق ساقلىنىپ ئەۋلادلارغا داۋاملىشىدىكەن، يۇرتۇمدا خەلققە خاتىرە قالغىدەك بىرەر قۇرۇلۇش ياسىتىپ قويسام بولغىدەك، دېگەنلىك بىلەن بىرگە، 9 - 10 - ئەسىرلەردە «ئىدىقۇت» خانلىرى پايتەخت قاراغوجىدىن غەربكە قىلغان سەپىرىدە توختاپ، ھاۋالىنىپ، تاماق يەپ ئۆتۈش ئۈچۈن ياسىتىپ قويغان ئېگىز ئوننەچچە مېتىرلىق ئۆتەڭ — «كۆتى يوغان» ئېسىگە كېلىپتۇ. بۇ قۇرۇلۇش ئاستانە بىلەن تۇرپان شەھىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى يول بويىدىكى قارا قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا سېلىنغان بولۇپ، ئوننەچچە مېتىر ئېگىزلىكتە كېسەك لايدىن پىرامىدا شەكلىدە ياسالغان راۋاق بولغىنى ئۈچۈن، ئىخچام سۆزلۈك تۇرپان خەلقى ئۇنىڭ شەكلىگە قاراپ «كۆتى يوغان» دەپ ئاتىغانىكەن. ئۇ جاي ھازىرمۇ بار. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان غىرىپسىنىپ، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا يەككە - يىگانە قەد كۆتۈرۈپ، تۇرغان «كۆتى يوغان» غا ئىچى ئاغرىغان سۇلايمان ۋاڭ ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان بىرەر ئىبھرام ياسىتىپ، ئۇلارنى قوشۇپ قويۇش ئىستىكى بىلەن ئىراندىن قايتىپ كەپتۇ. بۇ قۇرۇلۇشنى كۆركەم، ھەشەمەتلىك قىلىپ ياسىتىش ئۈچۈن، ئاتىسى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ ھىندىستان، بەدەخشان، قەشقەر، يەكەن ۋە تۇرپاندىن ئاتاقلىق قۇرۇلۇش ئۇستىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ ئويلىغان غايىسىنى ئىزھارلاپتۇ. ئۇنىڭ غايىسىنى ھەممە بىردەك قوللاپ - قۇۋۋەتلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن جاي - جايلاردىن تەكلىپ قىلىنغان ئۇستىلارغا ئۆز ئۇسلۇبلىرى بويىچە ئىبھرامنىڭ مودېلىنى ياساشنى بۇيرۇپتۇ. ئۇلاردىن تۇرپانلىق ئىبراھىم ئۇستام (ئىبراھىم بۆرەك) دېگەن كىشىنىڭ 15 — 16 خىل گۈللۈك كۆرۈنۈشتە ياسىغان مودېلى سۇلايمان ۋاڭنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن ئۇستىلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، تۇرپان شەھىرىنىڭ سۆگەل غوجام (مازار) مەھەللىسىنىڭ كۆتى يوغان بىلەن بىر تۈز سىزىق ئۈستىگە توغرا كېلىدىغان تەكشى، تۈز، قۇرغاق، سېغىز تۇپرىلىق يېرىگە تۇرپان مۇنارىنى ياسىتىشقا باشلاپتۇ. بۇ مۇنار 1770 - يىلى سېلىنىشقا باشلاپ، 1777 - يىلى خىشتىن خىلمۇ خىل گۈل چىقىرىلىپ، ئېگىزلىكى 46 مېتىر، 74 پەلەمپەيلىك قىلىنىپ سېلىنغانىكەن. ئەپسۇسكى 1933 - يىلىدىكى چوڭ يېغىلىقتا شېڭ شىسەينىڭ بومباردىمانچى ئايروپىلانىدىن چۈشكەن بومبا (شۇ چاغدا ئۇيغۇر مەرگەنلىرى مۇنار ئۈستىگە چىقىپ، ئايروپىلاننى نىشانلاپ ئاتقانىكەن) مۇنار ئۈستىگە چۈشۈپ، مۇنارنىڭ چوققىسىدىن 2 مېتىردەك جايىنى ئۇچۇرۇۋەتكەنىكەن. شۇ ۋەجىدىن مۇنار نىڭ ئېگىزلىكى 44 مېتىر، پەلەمپىيى 72 بولۇپ قالغانىكەن. بۇ مۇناربىلەن كۆتى يوغاننىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتىردەك بولسىمۇ، ئۇلار بىر تۈز سىزىق ئۈستىدە بولغىنى ئۈچۈن، مۇنار ئۈستىدىن قارىسا كۆتى يوغان يېقىنلا جايدا كۆرۈنىدۇ.

ئەپسۇسلىنارلىقى، تۇرپان مۇنارى پۈتكەن 1777 - يىلى تۇرپاننىڭ سەردارى ئىمىن ۋاڭ 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇلايمان ۋاڭ تۇرپان مۇنارىنى ئاتىسى ئىمىن ۋاڭغا بېغىشلاپ خاتىرە تۇرغۇزغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، 1778 - يىلى تۇرپان مۇنارىنىڭ خانىقا ئىچىدىكى ئىشىكى ئالدىغا ئېگىزلىكى 1.32 مېتىر، كەڭلىكى 0.70 مېتىر كېلىدىغان تاشقا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقتا خەت ئويدۇرۇپ خاتىرە قالدۇرغان. بۇ ئىشتىن كېيىن سۇلايمان ۋاڭ ئۆزىنىڭ غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرماق بولۇپ، تۇرپان، پىچان، لۈكچۈن، توقسۇن تەۋەسىدىكى يۇرت كاتتىلىرىدىن ئۆلىما، ئاقساقال، مۇنەججىم ۋە ئەقىل - ئىدراكلىق دانىشمەنلەرنى ۋاڭ ئوردىسىغا يىغىپ، 10 ئەسىردىن بېرى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا غىرىپسىنىپ قالغان كۆتى يوغان بىلەن يېڭىدىن سېلىنغان تۇرپان مۇنارىنىڭ توينى قىلىپ قويۇش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى كۆپچىلىككە ئىزھار قىلغانىكەن. بۇنى ھەممە بىردەك قوللاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇرت كاتتىلىرى جەم بولۇپ توي مەسلىھەتىنى قىلىشقا باشلاپتۇ. توينىڭ قائىدە - نىزامى، شەرىئەت ئەھكاملىرى ۋە ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ئۆزگىچە ئالا-

2002 - يىل 1 - سان

ھىندىلىكى بويىچە توينىڭ كىچىك چىيى ئۈچۈن تۇرپان مۇنارىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى توشقان بۇلىقىنى بەرمەكچى بولغاندا تۇرپانلىقلار بىردەك قوشۇلۇپتۇ. چوڭ چىيى ئۈچۈن تۇرپان بىلەن ئاستانە ئارىلىقىدىكى ساي ئۆتەڭنى (ساي لەڭگەر - تۇرپان بىلەن ئاستانە ئارىلىقىدىكى ئاپتوموبىل يولى) بەرمەكچى بولغاندا تۇرپان - ئاستانە ئامباللىرى ئۇنىڭغىمۇ قوشۇلۇپتۇ. توپلۇق سېلىشىش ئۈچۈن، توپلۇقىغا لۈكچۈننىڭ جەنۇبىدىكى تىلسىمات شەھەر ھاسار شەھىرىنى بېرىشنى لايىق تاپقاندا، بۇنىڭغا پىچان - لۈكچۈن كاتتىلىرى قوشۇلۇپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا توينىڭ ئوتۇن - ياغىچى (يانتاق چۇشۇرۇش دېيىلىدۇ) ئۈچۈن تۇرپان- پىچان ئامباللىرى توقسۇننىڭ داداۋڭ دېگەن يېرىنى بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىكەن. بۇنىڭغا توقسۇنلۇقلار قوشۇلماپتۇ. ئۇلار داداۋڭ بىزنىڭ مال باقىدىغان قىشلاق ئورنىمىز ھەمدە ئۇ يەردىكى يانتاقلارغا شېكەر چۈشىدۇ، شۇ شېكەر بىلەن توقسۇن خەلقى تەمىنلىنىدۇ، شۇ ۋەجىدىن داداۋڭنى بېرىشكە بولمايدۇ، دەپ جاھىللىق قىلىپ چىڭ تۇرۇۋالغىنى ئۈچۈن، بۇ ھەقتىكى تالاش - تارتىش بىر مەسىلىگىچە ھەل بولماپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق رەنجىگەن سۇلايمان ۋاڭنىڭ سەۋرە قاچىسى تېشىپ، غەزەپلەنگەنلىكىدىن بولدى بۇ توي ئەمەلدىن قالسۇن، دەپ توي سۆھبىتىنى بۇيرۇق بىلەن توختاتقانىكەن (بوۋام قېزىبەگنىڭ قول يازمىسىدىن پايدىلاندىم، بوۋام ئەرەپ، پارس ۋە خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان زات بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋاڭ ئوردىسىدا مەدەنىيەت-سەنئەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ۋەزىر بولغانىكەن).

تەھرىرلىگۈچى پولات ھىمىت

(بېشى 55 - بەتتە)

قوقان

زاۋا يېزىسىدا قوقان دېيىلىدىغان بىر كەنت بار. 69 ياشلىق سۇلايمان ئاخۇننىڭ 1949 - يىلى بوۋىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى ئەسلەپ سۆزلەپ بېرىشىچە، 1860 - يىللىرى خوتەننىڭ ئەلىمى ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجىم ياقۇپ بەگنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن بۇ جايغا ناھايىتى چوڭ قورغان سالدۇرغانلىقتىن بۇ جاينىڭ «سىرىق سۇ» دېگەن نامى «قورغان»غا ئۆزگەرگەنىكەن. «قورغان» سۆزى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قوقان»غا ئۆزگىرىپ قاپتۇ. بۇ جاينىڭ ئىسمىنى «قورغان ئەمەس، قوقان» دەپ ماشەندۇرگىچىلەرمۇ بار.

1880 - يىللىرى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خوتەندىكى باش ئەمەلدارى بۇ قورغاننى رەتكە كەلتۈرۈپ، دەرۋازىسىنى يېڭىلاپ باج ۋە تاموژنا ئىشخانىلىرىنى تەسىس قىپتۇ. سودىگەر - كارۋانلارنى باشقا يولدىن مېڭىشتىن چەكلەپ، بۇ دەرۋازىدىن ئۆتكۈزۈپ رەسمىيەت بېجىرىپ بېرىدىكەن. قورغان دەرۋازىسىدىن ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ پۇل - ماللىرى چېرىكلەرنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈش كىشىلەرنى ۋەھىمىگە سالىدىغان بولۇپ قاپتۇ. كىشىلەر بىر - بىرىگە:

- قورغاندىن قورقاڭ، - دەپ تەۋسىيە قىلىدىكەن، «ئېھتىيات قىلىڭ» دېگەن مەنىدىكى «قورقاڭ» سۆزى كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىنى ئۇدۇل ئىپادە قىلغانلىقتىن، دەرۋازا ئەتراپى قورقاڭ دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ ئاتالغۇ «قوقان»غا ئۆزگىرىپ، كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە ھېكايە

ئابدۇربھىم توختى

ئابدۇقادىر داموللام قەشقەردە مۇدەررىسلىك قىلىپ
يۈرگەن چاغلىرىدا بىر مەھەللىدە ئۆي ئىجارە ئېلىپ
ئولتۇرۇپتۇ. ئەم قوشنىسى ئاتىسىدىن مىراس قالغان
مال - مۈلكىنى بۇزۇپ - چېچىپ يوقىتىشقا تۇرغان
ئاۋارىكەش بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش
بىكار تەلەپ ئاغىنە — چۆپەتلىرى كۆپ ئىكەن.
ئىچىدىغان، چېكىدىغان ۋە قىمار ئوينايدىغانلارنىڭ
ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلىپ ھەر ئاخشىمى ئۇنىڭ
ئۆيىنى بىر بازارغا ئايلاندۇرۇۋېتىدىكەن. ئۇلارنىڭ
ۋاراڭ - چۇرۇڭىدا داموللام پەقەت ئارام ئالالماپتۇ.
دەرس تەييارلاشقىمۇ زور تەسىر يېتىپتۇ، لېكىن بۇ
داموللامنىڭ دائىرىسىدىكى ئىش بولمىغاچقا، ئۇنىڭغا
ھېچنىمە دېيەلمەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ قوشنى-
نىڭ ئۆيىدىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ تۇيۇقسىزلا يىقاپ
كېتىپتۇ. داموللام باشقىلاردىن سۈرۈشتۈرۈش ئار-
قىلىق قوشنىسىنى ھۆكۈمەتنىڭ تۇتۇپ يامۇلغا ئې-
لىپ كەتكەنلىكىنى ئېنىقلاپتۇ. بۇنى ئۇققان داموللام
دەرھال سەللە، تونلىرىنى كىيىپ بەگنىڭ ئۆيىگە
بېرىپتۇ. بەگنىڭ داموللامغا ناھايىتى ئىخلاسى بار
كىشى بولغاچقا، داموللام ئۆيگە كېلىش بىلەنلا ھەي-
ران قېلىپ ئولتۇرغۇزغىلى يەر تاپالماي قاپتۇ. دام-
تىخان ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، قوشنىسىنىڭ يامۇلدا
بولۇپ قالغانلىقى، ئۆزىنىڭ بىخەۋەر بولۇپ قېلىپ
ۋاقتىدا كېلەلمەي قالغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ:
— مەن قوشنامنىڭ قانچىلىك يامان ئىشلار بى-
لەن قولغا ئېلىنغانلىقىنى دېمەيمەن، پەقەت قوشنى-
دارچىلىق قەرزىمنى ئادا قىلىش ئۈچۈن قوشنامنى
تۈرمىدىن چىقىرىۋېتىشكە ياردەمدە بولۇشلىرىنى سو-
راپ كەلدىم - دەپتۇ. بەگ:
— ئۇنىڭ ئۆيىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن ئۆزلى-
رىنى قاتتىق سىقىلدى، دەپ ئاڭلىدىم. ئۇنى تۈرمى-
گە ئالدۇرغانلىقىمىزغا ئۆزلىرىنى خۇش بولدىمى-
كىن، دەپتىمەن. ئۆزلىرىنىڭ تەلەپلىرى ئۇنداق
بولسا، ھازىر بېرىپ ئۇنى تۈرمىدىن چىقىرىۋېتىش
قولۇمدىن كېلىدۇ - دەپ چىقىپ كېتىپتۇ. شۇ كۈنى
ئاخشىمى جازالانغان قوشنا ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ،
ئۆز ئۆيىگە كىرمەستىن ئۇدۇل داموللامنىڭ ئۆيىگە
كىرىپ ئۆزىنى باسالماي ھۆڭرەپ يىغلاپ كېتىپتۇ.
چۈنكى تۈرمىدە خېلى قاتتىق - يىرىك مۇئامىلىلەرگە
ھەتتا قىيناش، كۆتەككە بېسىش قاتارلىق ئېغىر ئا-
زابلارغا ئۇچرىغان قوشنا داموللامنىڭ بۇ ھىممىتى-
دىن بەكمۇ تەسىرلەنگەنىكەن. داموللام ئۇنىڭغا:
— قوشنام، مەن بۇ ئىشنى بالدۇرراق ئۇقماپ-
تىمەن، ئۇققان بولسام شۇ كۈنىلا سىزنى قۇتقۇزغان
بولاتتىم، قوشنىدا پېشكەلچىلىك كەلسە ياردەم بەر-
مەي قاراپ تۇرۇش توغرا ئەمەس ئىدى، بىراق مەن
قوشنىدارچىلىقىمنى ۋاقتىدا ئادا قىلالماپتىمەن، ئە-
پۇ قىلىڭ - دەپتۇ.
قوشنىسى يىغلاپ تۇرۇپ رەھمەت ئېيتىپ:
— ئادەم بىلمەسلىكتىن ھەرقانداق يامان ئىشنى
قىلىشتىن نومۇس قىلمايدىكەن، قوشنىدارچىلىقنىڭ
قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمەپتىمەن، دەپ تۈۋا قىپ-
تۇ. داموللامنىڭ بۇ قوشنىسى ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ
بارلىق ئەسكى ئادەتلىرىنى تاشلاپ، توغرا كەسىپكە
كىرىشىپ كېتىپتۇ.